

HUMANETTEN

Om HumaNetten
Tidigare nummer

NUMMER 30
Våren 2013

HumaNetten utges av Fakulteten för konst och humaniora vid Linné-universitetet.

ISSN: 1403-2279

INNEHÅLL:

Hans Hägerdal , Redaktören har ordet	3
Roland Hallgren , Fyra berättelser om arbete: Om arbetsattityder och mening och varför man ska arbeta (Del 1)	5
Mats Larsson , Towards a new world: Paths towards a Neolithic society in southern Scandinavia	42
Magnus Eriksson , Varumärkesfetischism och tidsdetaljer: Om Malmö, Manhattan och Ystads svinalängor	52
Recensioner & nya böcker	63

Observera att författarnamn, artikelrubriker, hänvisningar etc. också är **klickbara länkar!**

Om HumaNetten HumaNetten kom till för att förverkliga ett av målen i dåvarande institutionen för humaniora vid Växjö universitets ”Verksamhetsplan och kvalitetsprogram för läsåret 1997/98”, nämligen att göra texter producerade vid institutionen tillgängliga för en större läsekrets. Förutom artiklar innehåller HumaNetten recensioner av nyutkommen litteratur och har utrymme för debatt. HumaNetten utkommer normalt höst och vår. Från och med detta nummer, våren 2013, ges HumaNetten ut av Fakulteten för konst och humaniora vid Linnéuniversitetet.

Bidrag skickas som Word- eller RTF-dokument till redaktionen (se e-post nedan). Redaktionen förbehåller sig rätten att kvalitetsgranska och refusera insänt material.

© respektive författare. Det är tillåtet att kopiera och använda material ur HumaNetten för forskningsändamål om källan anges. För övriga ändamål kontakta författaren.

Ett artikel- och författarregister till samtliga nummer kommer snart att finnas på vår webbplats.

HumaNettens redaktion utgörs av: universitetslektor Hans Hägerdal, lektor Karin Eriksson, fil.dr Per Sivefors och fil.dr. Gunilla Söderberg

Kontakt: e-post till borje.bjorkman@lnu.se

Postadress och telefon:

Fakulteten för konst och humaniora, Linnéuniversitetet, 351 95 VÄXJÖ
Tel 0772-28 80 00 (vx)

Redaktören har ordet

Medan den småländska våren står i sitt fullaste flor och sol och regnmoln i blandad ordning sveper fram över Linnéuniversitetets domäner i Kalmar och Växjö, sitter under tecknad och plockar med det första nummer av *HumaNetten* som ges ut under den nybildade Fakulteten för konst och humaniora (FKH). Sedan nyåret har fakulteten tagit över många av de funktioner som institutionerna tidigare hade och ackomoderar inte mindre än 27 ämnen i åtta institutioner: design, film och litteratur, kulturvetenskaper, musik och bild, medier och journalistik, språk, svenska spåket, samt fortbildning av journalister. 300 lärare, forskare och administratörer servar något sådant som 3500 studenter som går 21 program och en mängd fristående kurser. Om någon tror att denna mångfald bäddar för en god variation av forskningsartiklar och populärvetenskapliga bidrag till *HumaNetten* så är det helt korrekt gissat. I föreliggande nummer har tre av fakultetens forskare bidragit med texter som spänner från stenålderns ekonomiska liv över världscivilisationernas arbetsmoral till dagens konsumtion av masskultur. I alla tre fallen söker författarna spåra kulturella processer, antingen det sker genom att granska kökkenmödingar, religiösa texter eller chick lit.

I sin studie "Fyra berättelser om arbete: Om arbetsattityder och mening och varför man ska arbeta" sätter religionsvetaren Roland Hallgren fingret på en onekligen grundläggande fråga i alla samhällen: synen på arbetet och dess värde i nu- och dåtid. I detta nummer publiceras de första två berättelserna i Hallgrens utförliga undersökning; de två senare kommer i nästa nummer av *HumaNetten* i slutet av året. Mars Larsson, professor i arkeologi, fyller i med studien "Towards a new world: Paths towards a Neolithic society in southern Scandinavia". Här diskuterar Larsson hur människor i södra Skandinavien förändrade sitt livssätt, bosättningsmönster och sin syn på landskapet under övergången från äldre till yngre stenålder, med andra ord från den äldre jägar- och samlarekonomin till odlingen av födan. Litteraturvetaren Magnus Eriksson bidrar vidare med ett alster betitlat "Varumärkesfetischism och tidsdetaljer: Om Malmö, Manhattan och Ystads svinalängor". Här jämför han genren "chick lit" med dess utpräglade varumärkesfetischism, med ett par "etablerade" aktuella svenska romaners fetischering av tids- och miljödetaljer. Slutligen recenseras en nyutkommen och tänkvärd bok om Indiens långa och komplicerade historia av globetrotnern Sören Wibeck. Trevlig sommarläsning tillönskas i hängmattan eller badstranden eller varhelst ni är uppkopplade!

Hans Hägerdal

Ordförande i redaktionsrådet

Fyra berättelser om arbete: Om arbetsattityder och mening och varför man ska arbeta (Del 1)

Av Roland Hallgren

Inledning

Michel de Montaigne säger i en av sina essayer att: ”Det viktigaste vi kan lära ungdomen är vakenhet och aktivitet”.¹ Min egen fria tolkning av denna femtonhundratalets utsaga är att författaren menar att den äldre generationen ska lära de yngre samhällsmedborgarna att vara nyfikna, kritiska, kreativa, skapande och arbetsvilliga. Att förverkliga detta ideal fullt ut under femtonhundratalet var eventuellt lika svårt som idag. Kanske är det ändå så att arbetet som livsprojekt inte är lika viktigt för ungdomar idag som förr och inte längre anses ge en särskild mening åt livet. Det måste i vilket fall som helst vara ”rätt” arbete för att få en djupare mening. Detta arbete behöver inte vara ett lönearbete i traditionell mening utan kan i stället vara ett ”fritidsarbete” som mer är ett individuellt projekt än ett arbete i samhällsnyttans tjänst.² Den nya tekniken gör också människor mer tillgängliga och arbetsplatsen liksom arbetstiden blir alltmer flexibel. Förändringar sker, men frågan om arbetets betydelse i det mänskliga livet är fortfarande angelägen.

Ungdomars livsstil har ändrat sig och vi har numera, om vi jämför med när jag växte upp i en småstad under femtio- och sextiotalet, ett förändrat och heterogent Sverige med allt mindre hushåll, fler splittrade familjer, segregerat mellan stad och land och mellan olika förorter i storstadsmiljö samt mellan olika samhällsgrupper. Samhället har uppenbara problem med att integrera nya folkgrupper i ”folkhemmet”. Ökar otrivseln har det sannolikt också betydelse för brott och spridning av droganvändning. Människor flyr från verkligheten. Tröstätning och alkohol samt materiell överkonsumtion dövar tillfälligt ångesten och ledan men bidrar ytterligare till passivitet och till att människor fastnar i skuldfällan. Arbetskraften är geografiskt orörlig och enligt larmrapporter blir svensken allt fetare. Ändå uppmanas vi ofta till en ständigt ökad konsumtion. Du är alltid fri att konsumera. Reklamens glada budskap är ofta konsumera mera – det hjälper. Men är ett köpkraftens evangelium verkligen något att bli frälst på? Finns samhällsekonomisk täckning för vår livsstil eller lever vi på lån, upptagna av nuet och föga intresserade av framtiden utom när det spekuleras om jordens undergång? Finns det rentav en framtidsrädsla?

Är detta en vrångbild av Sverige? Kanske delvis. En sak som däremot verkar säker är att där livsstilar ändras där ändras på sikt också grundläggande värderingar och attityder.

1 Michel de Montaigne 1962:248.

2 Föreläsning på Framtidsdag 2/3 2005. Bernhard Lüthi från Kairos Future AB.

Under det kinesiska första maj-firandet i Beijing delas fortfarande hedersutmärkelsen ”Arbetets hjältar” ut. Socialistiska arbetshjältar korades även i det forna Sovjetunionen och liknande utmärkelser fanns i andra östländer. Kanske var Sveriges anonyma hjältar 40-talisternas föräldrar. Jan Forslin, professor i arbetsvetenskap på KTH i Stockholm tycks mena så när han säger; ”Jag kallar dem för arbetets hjältar. De byggde det moderna Sverige, jobbade sex dagar i veckan, gick på kvällskurser och läste till tekniker på helgerna. Allt för att deras barn skulle få ett bättre liv”.³ Denna tid av hårt arbete där ord som stress och utbrändhet var okända begrepp är visserligen inget vi längtar tillbaka till. Men vilka är dagens hjältar? Vad är vi villiga att offra för framtiden? Vilka är våra drivkrafter?

Vad är arbete?

Det finns olika definitioner och aspekter på vad arbete är. Arbetet kan definieras utifrån bland annat ekonomisk, teologisk (från kristen eller annan religion) och filosofisk etisk synvinkel. Det spänner mellan egots krav på självförverkligande och förverkligandet av ett högre mål eller att förverkliga idén om (Guds eller Marx) plan med mänskligheten och världen. Arbete är ett mångtydigt begrepp som inte bara har med försörjningen att göra. Lennart Koskinen citerar C.-H. Grenholm där han menar att det är ”en varaktig ändamålsinriktad, intellektuell och/eller manuell mänsklig verksamhet som har ett annat syfte än det nöje själva sysselsättningen ger.”⁴ Arbete är en aktivitet som mestadels producerar något (tjänster eller ger värde) för andra. Arbete kan också utföras maskinellt eller genom automatisk produktion. Arbete ses kanske enklast som en del av världens naturliga flöde och människan måste av nödvändighet delta i detta.⁵ Att definiera arbete är nog vid första tanken, för de flesta av oss, inget problem, men ställs man inför en konkret fråga att göra så finner man troligen att uppgiften inte är så lätt. Definitioner är också kulturbundna. Det som kan betraktas som fri lek i somliga kulturer kan av andra uppfattas som mödosamt och påtvingat arbete.

Författaren Miroslaw Volf definierar arbete som en form av instrumentell aktivitet: ”*Work is honest, purposeful, and methodologically specified social activity whose primary goal is the creation of products or states of affairs that can satisfy the needs of working individuals or their co-creatures, or (if primarily an end in itself) activity that is necessary in order for acting individuals to satisfy their needs apart from the need for the activity itself.*”⁶ Det kan också tilläggas att det inom engelsk språkuppfattning ibland görs en distinktion mellan labor och work/play.⁷ Åtskilligt kan sägas om definitionen av arbete och de varianter av sådana definitioner som finns, men denna orientering räcker tills vidare.

3 DN. Ekonomi. Nätupplagan onsdag 1 mars 2006.

4 Lennart Koskinen 1994:91 och 87-106. Jfr E. Bischofberger/H. Fagerberg 1980:121-133.

5 *The New Encyclopaedia Britannica*. Vol 29 (15th ed Knowledge in Depth):916.

6 Miroslaw Volf 1991: 10f.

7 Donald Clark Hodges 1962:359-372.

Arrityder till arbete och yrke

Synen på arbete är en viktig framtidsfråga. Men vad tycker egentligen de som är unga idag om arbetets mening och värde? Troligtvis är det fortfarande så att många anser att basala behov som försörjning och trygghet måste tillgodoses men det är inte alls säkert att detta ska ske genom arbete. Det finns kanske en uppfattning om att staten ska garantera försörjning och trygghet oavsett om medborgaren vill arbeta eller ej?

Finns det då något som kan kallas arbetsglädje? Ett begrepp som arbetsglädje har kanske aldrig varit någon bra term för att beskriva arbetets värde. Arbeta var något som man måste göra och snarare mer av nödvändigt tvång än att det skapade någon personlig eufori även om den kreativa arbetsglädjen inte får underskattas. Professor Forslin som jag nämnt tidigare, menar att när medelklassen växte fram blev det prestige snarare mer än arbetsglädje som blev yrkeslivets drivkraft. Denna form av prestige hänger sannolikt samman med det vi kallar yrkesstolthet. Känslan av exklusiv kunnighet och outhärlighet har troligtvis alltid skapat yrkesstolthet mer eller mindre accentuerat och relaterat till olika yrkesgrupper. Kanske traditionellt mest förankrat till hantverksskicklighet, medicinsk kirurgisk precision och händernas finmotoriska arbete men numera också relaterat till den skicklige dataoperatörens insatser. Ett traditionellt uppskattat hantverk är snickarens. Kanske bland annat därför att kopplingen till kristendomens timmermansideal fortfarande är stark. Historikern K. G. Jan Gustafson berättar med inlevelse om hur han vid ett tillfälle upplevde den pensionerade snickaren Karl Johansson i arbete. I symbios med sina verktyg och råämnen blev han ett med uppgiften. Yrkesstolthet och kunnighet får här närmast mystiska och mytiska dimensioner.⁸

Det är kanske så att det finns ett djupt rotat behov av att få göra en arbetsinsats som uppskattas av andra. En stor del av en människas självrespekt kommer ur känslan att få vara nyttig. Att vara nöjd med sin arbetsinsats och få bli bejakad av andra är en viktig del i en människas liv. Tar människan skada av att berövas detta? Är arbete livsnödvändigt?⁹ Det är nog fortfarande så att man i hög grad förverkligar sig själv genom sitt arbete. Du är, i hög grad, vad du arbetar med. På frågorna; Vad gör du? Vad är du? Vad sysslar du med? – svarar man nog ofta med att uppge sitt arbete eller den pågående utbildning som ska leda fram till ett arbete. Du definierar och har din identitet genom ditt yrke, arbete eller titel. Denna attityd som för inte så länge sedan till och med följde dig in i döden och på gott och ont ristades in på gravstenen. Ett faktum som gör en historisk kyrkogårdsvandring så intressant. Vår nutida värdenivellering när det kommer till arbete och titlar är även den på gott och ont. Nu sägs det att ingenstans i världen identifierar sig människor så lite med sitt arbete som i Sverige. Detta enligt en blogg med akademiska synpunkter på *World Values Survey* från 2009. Någon direkt undersökning inom worldvaluessurvey om arbetsmoral/arbetsetik eller attityder till arbete i Sverige i jämförelse

8 K.G. Jan Gustafson 1998:161.

9 Carl-Henrik Grenholm 1977:14. Jfr Shirley Dex 1988 och Lasse Siurala 1982.

med andra länder har inte utförts. Däremot sägs 2011 att svenska ungdomars positiva attityd till demokrati försämrats.¹⁰

En stor skillnad från tidigare är att vad som var att betrakta som ett arbete förr definieras annorlunda nu. Att vara en ”backpacker” är ett arbete i det personliga upptäcktsreseprojektet. Att vara fotbollsspelare, utförsåkare, golf- och tennisspelare eller skateboardåkare är arbeten som för inte så länge sedan var ren fritidssysselsättning/fritidsaktivitet oavsett vilken nivå man befann sig på. Att spela nätpoker är en annan sysselsättning som blivit ett arbete eller i alla fall kan ge spelaren en relativt osäker försörjningsmöjlighet.

Arbetaren av idag, enligt kritikern Erik Wallrup övervakar mer än tillverkar. (SvD s14 24/5 2011) Han eller hon kan ju också hamna på ett call-center och överraska någon med ett oönskat samtal en söndagskväll. Att studera (skolarbete) är också ett arbete på skilda nivåer från att gå i förskola till att läsa vid ett universitet men det är inte många år sedan det betraktades som ett medel för att skaffa sig ett ”ordentligt” arbete. När ska du börja arbete? – var en fråga jag ofta fick under min studietid som vuxen, men så kom jag också från en familjetradition utan större erfarenhet av högre studier. Ett intressant sätt för samhället att värdera en medborgares studier som en form av ”hederligt” arbete vore om det fanns möjlighet att få studielön. Efter avslutade studier är det också avgörande för det personliga välbefinnandet att man inte utbildat sig till arbetslöshet vilket ibland syns vara fallet i nuläget.

En del kulturer har en mer positiv attityd till studier som en form av arbete än andra, exempelvis den judiska. Där har tankens kritiska arbete genom den rabbinska traditionen och också av social och politisk-ekonomisk nödvändighet för ett utsatt folk alltid stått högt i kurs. Under pressade situationer är det enligt min mening ofta så att arbetet får större betydelse än under ett normalförhållande. Arbetet för en människa får då en ren hälsoaspekt och blir till psykisk och fysisk friskvård. Man överlever genom sitt arbete. Upplevs arbetets ”flow” så glömmar man sig själv. Efteråt känner, i alla fall jag ofta, ett välmående. Arbetet blir till en ”katharsis”, du renas. Den tjeckiske författaren Bohumil Hrabal liknar människan vid en oliv – det är först under press man kan ge ifrån sig sitt bästa. Denna positiva press måste så klart skiljas från negativ stress som oftast låser en persons kreativitet.

Så några ord om ålderdom och arbete. Äldre friska personer vill som regel arbeta så länge som möjligt – att åldras i sin gärning – som en bibelvers i Syraks bok säger. I vårt samhälle där medellivslängden ökar och ekonomiska förutsättningar och pensionsförmåner ändras får man förutsätta att människor i framtiden kommer att arbeta allt längre upp i åldrarna. Då blir det viktigt att attityder inte spelas ut mot varandra så att yngre potentiella arbetstagare ställs mot äldre anställda, utan att arbetsgivare drar nytta av både erfaren och yngre mer oerfaren kompetens. Så var det ju mestadels i det gamla svenska bondesamhället och fortfarande på många håll i världen där generationerna går omlott.

En annan viktig attityd till arbete kan formuleras som; När ska man inte arbeta? Det sägs ibland av samhällsdebattörer och andra att ”trötthet” hos en del ungdomar är ett

¹⁰ Synpunkter.blogspot.com/2008/09world-values-survey.html (2/4 2009), www.worldvaluessurvey.org.

fullgott skäl för sjukskrivning. Under min egen uppväxt på femtio- och sextiotalet kallades ofta detta för ”lathet” och ansågs inte legitimt för att stanna hemma varken från skola eller arbete. (Se avsnittet *Arbetsmoral* nedan) Människor är kanske i grunden lika trötta eller bekväma då som nu men uppfattningen visar på ords betydelseförändring över tid och på vad som anses som ett godtagbart skäl. Attityder förändras. Det sker uppenbarligen även moralförändringar. Det som var ett omöjligt synsätt förr är möjligt och accepterat idag. I serien *Medelålders Plus* säger sonen till sin far ”Farsan, min generation är inte så fokuserad på att jobba hela tiden som din var. Å ni mådde ju inte bra av allt det där jobbandet. Inte sant?” (*Barometern* 6/5 2011) Livet utgörs numera inte bara av arbete och helgvila utan man ska också njuta och leva livet.

Arbetsmoral

Utgör arbetet och den personliga arbetsinsatsen en värdegrund i dagens samhälle? Jag tror inte att arbetet betraktas som speciellt viktigt längre eller att det i allmänhet motiveras utifrån en etisk grund. Arbetsetik och arbetsmoral är nog moment som inte så ofta kommer till tals vare sig i skol- och utbildningsmiljö eller i andra informations- och diskussionssammanhang som exempelvis det dagspolitiska. Detta gäller nog också arbetets mening, som kanske om det diskuteras uttrycks mest i termer av ekonomisk vinning. Tas arbetet upp i nämnda sammanhang är det nog också i dess betydelse för identitetskapande. Vän av ordning kanske undrar vad författaren menar med etik och moral. Enkelt uttryckt menar jag med etik de system av regler och normer som ligger till grund för de praktiska handlingarna, det vill säga moralen som är effekten av etiken.

Det är en rättighet att vara arbetslös (friställd/arbetssökande) men det finns inte någon skyldighet att arbeta. I Sverige är det ungefär, beroende på hur man räknar, en miljon utanför arbetslivet som är i yrkesaktiv ålder. Det är siffror som skrämmer. Finns det något allvarigare för ett lands framtid än en mängd sysslösa unga människor? Det sägs ibland att det växt fram en bidragskultur i Sverige där det går att spåra en attityd, kanske främst bland yngre, som vet att om de inte får något arbete så finns det alltid en möjlighet att leva på bidrag. Sådana attityder utvecklas över tid till sanningar som är farliga för ett lands framtid. Arbetet borde i första hand ses som både en mänsklig rättighet och en skyldighet. Betraktas arbetslöshet som ett accepterat normalläge så är samhället i kris.

Är det så att solidaritet och arbetsansvar har minskat? Professor Göran Brulin menar att höga sjukskrivningstal beror på människors låga arbetsmoral.¹¹ Eventuellt är det så att arbetsetiken luckrats upp och att det personliga ansvaret för att arbeta inte är så uttalat längre?¹² Kanske ligger det något i detta, men det vi kallar stressrelaterade sjukdomar är säkert också en viktig variabel i samband med ökad sjukfrånvaro. Är det så att alltfler vantrivs i den kultur vi själva skapat? Vi är som så ofta offer för oss själva.

Att förstå sina personliga förutsättningar och se nyktert på sin aktuella situation är säkert värdefullt och något som kanske skolan kan öva ytterligare. Medvetandegöra

11 www.tco.se/ArticlePages/23/11/2005.

12 Barbara Goodwin 2000.

först och åtgärda sedan. En viktig diskussion som bör tas upp när det gäller att bygga upp en fungerande arbetsmoral är att betrakta sin egen arbetsinsats som en del i något som är större än det individuella projektet. Får man i sitt arbete en känsla av verkligt sammanhang blir sannolikt viljan till arbete stärkt. Den positiva upplevelsen av arbete liksom hälsan i allmänhet förbättras nog om man jämför med personer som saknar denna känsla av sammanhang.¹³

Peter Skogman Thoursie menar enligt en artikel i DN att unga män under 36 år har sämre arbetsmoral än andra. Detta gäller män i högre grad än kvinnor.¹⁴ De drar sig inte för att smita från arbetsplatsen för att fira sin födelsedag för att handla hem, celebbera och nyktra till på arbetsgivarens bekostnad. Sannolikt grundläggs värderingar om arbetsmoral tidigt. En undersökning av 550 gymnasieelever visar att flickorna nästan dubbelt så ofta som pojkarna var positiva till arbete.¹⁵ Har då kvinnor bättre arbetsmoral? Min intuition och erfarenhet av undervisning säger att det är så. I den så kallade PISA-undersökningen kan man se att svenska skolledare skattar både lärares och elevers arbetsmoral högt trots att svenska elever i OECD är de som oftast kommer för sent till lektionerna.¹⁶ Har vi då för låga krav? Vi kanske lever i en tid där allt ska fixas snabbt och där vi är mer bortskämda och självupptagna än vad vi varit under tidigare århundraden. Samtidigt vet vi att stressen i arbetslivet är uttalad. Visserligen har väl stressen alltid följt människan som en konstant varningssignal. Problemet är kanske som Lennart Levi säger att vi biologiskt sett är en stenåldersmänniska vid datorn.¹⁷ Tekniken verkar ha försprång framför vår biologiska anpassningsförmåga och det gör oss mer stressade i ovana situationer.

Det är klart att man också måste fråga sig vad som menas med den gamla tidens arbetsmoral. Det ligger nära till hands att tänka på Martin Luther och vad han lär ha sagt; ”Vill du övervinna djävulen, måste du arbeta, han giver icke vika för dem som äro sysslolösa och undvika besvär.”¹⁸ Att arbeta hårt hindrar med andra ord tillfälligen synd. Det finns i detta en syn på den ideala människan som en ständigt verksam maskin. Är du sysselsatt är du nyttig men fritiden i form av vila är farlig för då är frestaren som mest verksam. Djävulen verkar älska den late och hata den arbetsamme. Det kategoriska anslaget i Luthers utsaga innebär även att det finns ett förhållande mellan arbete och tvång. Du skall arbeta vare sig du vill det eller inte. Arbetet blir då näst intill ett slavarbete. Samtidigt är det uppenbart att det finns ett förhållande mellan arbete och social rättvisa där min existens är beroende av andras arbete.¹⁹

Det finns en uppfattning hos unga att somliga svenskar har en högre arbetsmoral än andra. Vid en undersökning av elever i Åk 9 (Nu 03) om bland annat elevattityder till solidaritet fann forskarna att ”Cirka tre fjärdedelar av eleverna tycker att det är bra att

13 Jfr Lennart Levi 2002:29.

14 DN. Ekonomi. 15/11 2005. Även FIEF Working paper No 203 (www.fief.se) 23/11 2005.

15 (www.lu.se) Se pressmeddelande Medicin, vård och hälsa 23/11 2005.

16 www.skolverket.se. Resultat PISA 2003 då matematik var huvudområdet 23/11 2005.

17 Lennart Levi 2002:15, 19.

18 Nathan Söderblom 1919:159.

19 Lillemor Erlander 1975: 148-170 och C-H Grenholm (red.) 1977:13-25.

svenskar får tillfälle att hjälpa människor i nöd och att invandrare för in ny kultur, men ca 40% håller med om påståendena att invandrare inte vill arbeta och att de har farliga religioner”²⁰ Vilken betydelse kan den typen av attityder få för det framtida Sveriges sammanhållning och vad gör skolan och det övriga samhället åt detta?

Arbetets mening och värde

Är ett intellektuellt tankearbete mer värdefullt än det som i alla fall förr i tiden benämndes – ”ett hederligt kroppsarbete”? Eller är det ett finmotoriskt kreativt hantverk som är det förnämsta arbetet? Sådana frågor är nog rätt fruktlösa. Däremot kan man resa frågan om vad som är ett meningsfullt arbete och finns ett sådant bör det rimligtvis också finnas ett meningslöst arbete. Om vi börjar med det meningslösa arbetet så är det närmast att betrakta som ett straff. I den grekiska mytologin kan vi erinra oss Sisyfos uppgift att rulla upp ett klippblock för att sedan se det rulla ner igen. Detta skapar knappast arbetsglädje. Det är klart att arbetets mening är kopplat till nytta och till de arbetskamrater man har, till glädjen av att vara behövd och betyda något och vara insatt i en arbetsgemenskap. Man utvecklas och stimuleras genom sitt arbete och man känner som man sa förr ”att man gör rätt för sig och inte ligger någon till last”. Upplever du i ditt arbete att du har inflytande över din egen arbetssituation så mår du också sannolikt bättre. Cancerforskaren Georg Klein anser att vi mår som allra bäst av att arbeta och därför mår dåligt när vi inte har något att göra. Han menar att dagens arbetsliv inte ger människor den känsla av utmaning och inre belöning som behövs för att må bra. Samtidigt som Sverige är en av världens rikaste nationer så är vi också en bland de sjukaste.²¹ Detta i meningen sjukskrivningstal och hög arbetsfrånvaro. Här finns verkligen anledning att reflektera över vad rikedom och välstånd egentligen är, men också över vad priset är för att uppnå detta.

Arbetet måste värderas utifrån sitt sammanhang. Det finns ofta ett finstämt förhållande mellan arbete och hälsa och inte sällan är ett trivsamt arbete friskvård. Arbetet handlar också om rätten till en tillfredställande ersättning och en människovärdig tillvaro. Deklarationen om de mänskliga rättigheterna talar om att ”Envar har rätt till arbete, till fritt val av sysselsättning, till rättvisa och tillfredställande arbetsförhållanden och till skydd mot arbetslöshet.”²² En vision som inte låter sig uppnås så lätt. Det verkar som om människans förhållande till arbete under lång tid har präglats av en ambivalent inställning. ”Å ena sidan är arbete ett nödvändigt ont, ett villkor för överlevnad. Å andra sidan en del av själva livet, en viktig social arena, kanske den viktigaste. Arbetet är även en betydelsefull plattform för individuell utveckling och skapande.”²³ Det aktiva livet ”vita activa” består av en lång kedja av arbetsverksamhet och handlingar av annan natur. Det är nödvändigt att det är så för hur skulle ett samhälle utan arbete se ut. Arbetet i sig är det primära, viktigare än produkten, för livet självt är arbetets grundvillkor. Man kan ibland

20 Rune Jönsson/Bodil Liljefors 2005:20.

21 Liselotte Englund 2005: 6f.

22 Artikel 23.

23 I. Jegers/M. Lindgren 1992:84.

fråga sig om det förakt för (kropps-) arbete som fanns under antiken har förts över till det kapitalistiska och post-moderna västerlandet.²⁴

Under antiken var det de ofria slaverna som utförde kroppsarbete och skötte reproduktionen av nya individer till det proletariatet som gjorde tjänst åt de arbetsbefriade. Deras arbete var bokstavligt och bildligt bundet. Det var de fria männen som utförde fritt arbete och kunde leva för sitt arbete medan slavproletariatet måste arbeta (tjäna) för att leva.²⁵ Länspikten i det feodala och medeltida Europa innebar bland annat att trohet mot länsherren bekräftades genom löfte att ställa upp med arbetskraft och vapen. Andra ska arbeta och andra ska skydda mig mot att jag betalar mig fri från detta. Västerlandets stater har också ofta i imperialistisk och kolonialistisk anda dikterat för underkuvade länder om vilken medicin som gäller, alltså ”värdet av hårt och regelbundet arbete.”²⁶ Töres Theorell som är professor i psykosocial medicin menar att; ”I det gamla jägarsamhället betedde man sig kanske som lejon, det vill säga långa perioder av slö passivitet kan ha växlat med perioder av extremt stor aktivitet.”²⁷ Kanske är det så att människan är lat av naturen och att all produktion utöver det nödvändigaste måste tvingas fram med ”morötter och piska” eller genom ”bröd och skådespel”.

På nyhetssändningar i radio och TV den 13 september 2012 och i tidningar dagen efter kritiserar tenniscoachen Mats Wilander i belgisk press svenska ungdomars träningsvanor. Han menar att något tennisunder lär inte längre ske för att ungdomar nuförtiden är både för lata och för feta. För få ungdomar är enligt honom beredda att offra sin bekvämlighet för framgångar på tennisbanan. Det kan vara angeläget att reflektera över betydelsen av att lata sig och om det nu är så att människan är det enda egentligt medvetet arbetande djuret. Lin Yutang säger ”Hur outrannsaklig är inte vår civilisation vars människor sliter och arbetar och grubblar sig till gråa hår för att tjäna sitt bröd, men som alldeles glömt bort att leka!”²⁸ Att kombinera nyttighet med lagom delar av att lata sig och leka är en svår livsekvation men kanske en nödvändighet för att finna vägen till det goda arbetets glädje. Om nu människan är både lat och arbetsam så är det balans som måste eftersträvas. Fritiden bör kanske vara mer oorganiserad och mer fylld av frihet och ”nyttig” lek än den som regel är. Sigmund Freud lär en gång ha svarat på frågan om vad som är stommen i ett gott liv – ’lieben und arbeiten’, älska och arbeta. Om författaren Sven Delblanc läst Freud vet jag inte men i romanen *Maria Ensam* skriver han:

”Arbete och kärlek heter de två värden som livet har att skänka oss, arbete och kärlek heter de lemmar varmed vi rör oss genom tiden och omdanar världen och vidrör och smeker vår nästa. Arbete och kärlek heter de värden som räknas, allt annat är fåfänglighet.” (s17f)

24 Hannah Arendt 1998:31ff, 123f.

25 Notera att en del språk har olika ord för bundet respektive fritt arbete. Med labour (eng) menas mer det ofria arbetet medan work mer signalerar det fria arbetet.

26 Marvin Harris 1975:466.

27 Töres Theorell 2005: 8.

28 Lin Yutang 1999:134. Se även 122ff VII.

Lennart Levi, stressforskningspionjär i Sverige utvecklar detta och menar att det är arbete, kärlek och lek.²⁹ Arbetsglädje är så vitt jag kan finna det närmast av andlig art. Brinner man för ett arbete eller en arbetsuppgift så växer glädjen oftast fram naturligt. Ursprungligen religiösa termer som entusiasm och inspiration faller i tankarna om man vill förklara vad arbetsglädje består av. Arbetssituationen för många människor är som vi vet inte alls tillfredställande. Att känna sig exploaterad och maktlös och uppleva främlingskap inför arbetets mening och värde drabbar nog de flesta av oss någon gång under ett arbetsliv. Adam Smith skulle kalla det för alienation och Marx skulle fylla i med att det trots allt är en evig nödvändighet att arbeta och att historien är en produkt av arbete. Marx hade en i stort sett positiv syn på arbete även om arbetet dock ska upphöra när kommunismen en gång förverkligats. Är det som Hannah Arendt menar ett val mellan ”produktiv trældom och improduktiv frihet”?³⁰ Arbete är nödvändigt för försörjningen men är det verkligen självförverkligande? Är det ett nödvändigt ont som kan ge ett gott resultat eller är det gott i sig eller bara ont?

Det goda arbetet som jag ser det är ett kreativt, humant och stimulerande arbete där den arbetande känner sig både uppskattad och behövd. Att bli sedd i sitt arbete och bekräftad som duglig är nödvändigt för en stabil arbetsglädje. Det goda arbetet är också god friskvård. Arbetet skapar tillsammans med fritiden en meningsfull helhet. Båda delarna är livsnödvändiga men bör skiljas åt. Detta är en sanning som många arbetsgivare skulle ta till sig och verka efter. Sannolikt upplevs inte alla arbeten så positivt som idealen föreskriver men strävan måste vara att skapa värde och mening i alla yrken och arbetsuppgifter. Det kan också påpekas att det rent principiellt finns en poäng i att det idoga arbetet är fyllt av disciplin, målinriktning och engagemang. Efter ett väl utfört arbete är det inte ovanligt att den arbetande känner sig nöjd och väl tillfreds med den vila och avkoppling som följer. Detta har med välbefinnande att göra och jag tror att många känner igen sig. Upplevelsen av en väl utförd uppgift är så god som någon i en tid där mer ofta vill ha ännu mer och där det mesta mäts i ekonomisk vinning. Kanske är förnöjsamhet också ett bortglömt värde idag? Arbetets värde måste också betraktas från både ett kollektivt och från ett mer personligt/egoistiskt perspektiv. Det finns inga betydelselösa arbetsinsatser om de utförs med goda intentioner och efter bästa förmåga. Det goda arbetet har mer än ett instrumentellt värde. Det kan vara gott att arbeta för själva arbetets skull. Det kan också vara gott att utföra något nyttigt som kommer andra tillgodo. Det verkar onekligen så som att människan är en kreativ varelse och är hon det så är hon ju skapad för att arbeta och kan knappast leva fullt ut och må bra utan någon form utav arbete. Att arbeta är kanske även att uppnå mänsklig värdighet. Arbetet är som bäst när det upplevs som betydelsefullt och helst också är njutningsfullt.³¹

Arbetets mening kan lättare synliggöras om man delar upp det i olika aspekter. Det finns en värdeaspekt där arbetet bedöms som viktigt både för en själv och för andra. Det finns en kompetensaspekt som berör ens egen medvetenhet om den egna dugligheten.

29 Lennart Levi 2002:289f.

30 Hannah Arendt 1998:148.

31 Jfr Miroslaw Volf 1991:196ff.

Det finns för det tredje en belöningsaspekt som rör sig om ekonomisk ersättning och bekräftelse samt för det fjärde en existentiell aspekt som handlar om arbetsglädje och personlig tillfredsställelse.³² För att allt detta ska upplevas behövs mänskliga och goda arbetsmiljöer som är skyddade av en väl fungerande arbetslagstiftning. Att minska den ofrivilliga arbetslösheten och ge människor möjlighet att uppleva det goda arbetets glädje är en utmaning för det demokratiska samhället.

Den kanadensiske filosofen Charles Taylor menar att den moderna människan saknar känslan av ett högre ändamål och något som är värt att dö för. Detta kan enligt filosofen Per Bauhn göra att döden blir mer skrämmande ”och överlevnad i sig snarare än något att leva *för* blir vägledande.”³³ Livet blir självbespeglade och tomt på högre värden. Vi behöver med andra ord meningsgivande projekt som har betydelse för fler än oss själva. Arbetet kan i bästa fall utgöra ett sådant meningsprojekt.

En berättelse om arbete och religion

Arbetets betydelse för kulturen ska inte underskattas. Utan arbete ingen kultur.³⁴ I denna berättelse ska jag översiktligt ta upp några kulturers syn på arbete som det behandlas i skriftlig och till största delen religiös tradition. Jag kommer att ta exempel från både nu levande- och forntida klassiska kulturtraditioner. Med andra ord tas exempel från texttraditioner som fortfarande har normerande aktualitet i de kulturer där de har sitt ursprung och från texter som härstammar från nu icke levande kulturer samt från annan litteratur om dessa båda traditioner. I den första gruppen ingår studier av Bibel- och Korantexter men även inblick i indisk tradition. I den andra gruppen ges bland annat exempel från mesopotamisk forntida tradition. Med litteratur menas i detta sammanhang berättande texter om folks seder och bruk. Även samlingar av talesätt och ordspråk kommer till viss användning. Avsikten är att ge läsaren en översiktlig berättelse om människors attityder till arbete med exempel tagna från olika tid och rum.

Forntida kulturer

Vår kunskap om förhistoriska miljöers syn på arbete är helt bunden till att försöka få artefakter som föremål, bilder och symboler att berätta, då några skriftliga dokument inte föreligger. Utgrävda miljöer som olika husgrunder eller miljöer som gravar kan också tyst berätta en del om synen på arbete. En form av ett utsökt och uppskattat hantverk i de forntida kulturerna var kanske de föremål som offrades som gåvor till de döda? Rituellt agerande och gravskick i den mån det kan beläggas vittnar om ett arbete i tjänsten för gudar och förfäder. Högar, dösar, hållkistor och resta stenar krävde samordnade och massiva arbetsinsatser så gjorde även byggande av långhus och andra permanenta och tillfälliga bostäder. Men vilket värde man tillskrev själva arbetsinsatsen vet vi inte. Var det frivilligt arbete eller ett slavarbete? Allt detta är svårtolkat. Genom olika naturveten-

32 Jfr Lars Ryberg 2002:101.

33 Per Bauhn 1988:3.

34 Arne Helldén 1979.

skapliga metoder kan man undersöka boplatser och gravfynd för att se vad människor jagade, samlade, odlade och åt och vilka sjukdomar och förslitningsskador de led av.

Dessa uppgifter är en del av pusslet när den förhistoriska människans livssituation ska beskrivas. I självförsörjande miljöer som sysslade med födoinsamling och jakt/fiske kan det tänkas om tillgången till byte var rikt och klimatet mildt att man arbetade för dagen mer än för morgondagen och att dygnets timmar för vila och fritid var fler än när grupper blev bofasta. Bondekulturen växte sedan fram efterhand och större grupper av människor slöt sig samman i bygemenskap. Dessa människor lagrade utsäde samt höll boskap och hade husdjur i större utsträckning än samlarkulturen som sannolikt var nomadisk och småskalig. Vid brist på vilt, missväxt och ofred var det givetvis kris i alla miljöer. Kanske delades arbetet upp relativt tidigt i vissa befolkningsgrupper och olika arbetsuppgifter kopplades till kön, klass, klan eller släkt/familj. Hantverk som vapentillverkning i sten eller metall, tillverkning av smycken, träsnideri och krukmakeri verkar tidigt engagerat skickliga arbetare, konsthantverkare och smeder. Vissa arbetsuppgifter kanske tidigt ansågs som finare och bättre än andra och värdesystem började växa fram. Inte heller vet vi när lathet skulle tyglas och flitighet belönas i dessa miljöer. Vi vet heller inte när sagor och myter började berättas som handlar om att man genom att arbeta skulle kunna uträtta stordåd. Men någon gång i mänsklighetens begynnelse, innan skriftens uppkomst, började man säkert vid lägerelden eller härden berätta historien om, som det ofta är, den manlige och slugt kreative hjälten. Han som i historiens gryning blev prototypen för en grekisk Herakles (Herkules) en mesopotamisk Gilgamesh eller en indisk Krishna. Ett berättarmotiv som bland annat vill visa att det går att arbeta med framgång och därigenom uträtta stordåd.

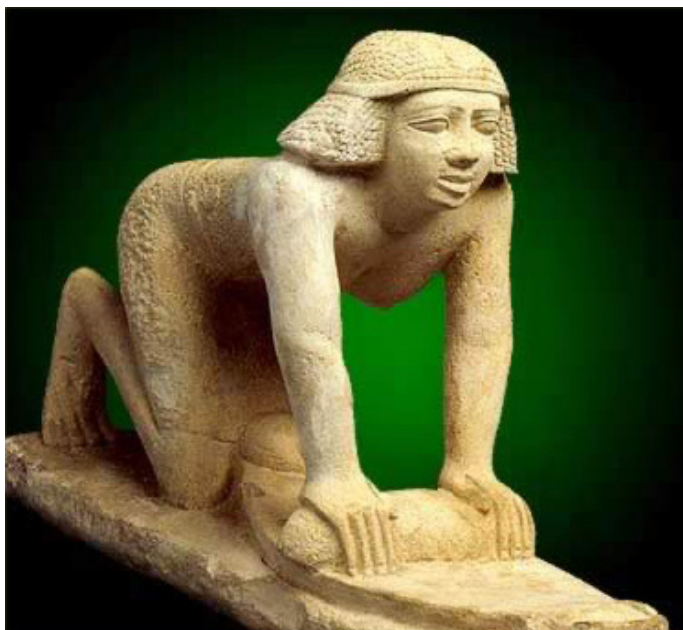
Om sumererna i tvåflodslandet, Mesopotamien, landet mellan Eufrat och Tigris för omkring fyra tusen år sedan berättas i det babyloniska skapelseeposet Enuma elish att den upproriske guden Qingu dödas av hjälten och kulturgrundaren Marduk som sedan skapar människan med hjälp av Qingus blod och mylla. Man skulle kunna säga att människan skapas när en ond och oregerlig princip som Qingus blod, blandas med den goda fertila matjorden. Den näringsrika jord som består av det slam som floderna för med sig ut i det bördiga floddeltat. Av denna kreativa blandning formar sedan Marduk människan och ger henne liv. Som det heter i skapelseberättelsen; ”Av hans blod skapade han människosläktet lade på dem gudarnas mödor, och gudarna blev befriade”.³⁵ Människorna ska alltså arbeta och gudarna ska vila. Arbetet är en gåva till gudarna. Människan är helt enkelt skapad för att tjäna gudarna.³⁶ Hon är en gudarnas slav.

Ola Wikander kallar det babyloniska folket i sitt förord till översättningen av Enuma elish för ”ett slags kosmisk arbetarklass”³⁷ Detta är väl uttryckt och betecknar deras primära kultiska roll som gudadjänare och offerfunktionärer i gudarnas tempelboningar. Men folkets vardagliga sysslor som fåraherdar och jordbrukare sågs även det som delar av en gudomlig strategi. Plog och ok var ju också betraktat som gudaskänker från

35 Enuma elish. Det babyloniska skapelseeposet 2005:63 (övers. Ola Wikander).

36 Samuel Noah Kramer 1958:122.

37 Enuma elish. 2005:20 (förord Ola Wikander).

Antik statyett av kvinna som framställer mjöl (www.womeninthebible.net; 2013-06-24).

ovan³⁸ I det forntida Babylonien var det alltså en plikt att arbeta och inse sin plats i jordbrukskulturen oavsett om det producerades för föda eller för offer – allt annat vore en hädelse. Det verkar också, som ett ideal, funnits tanken att unga ska arbeta och gamla ska få vila. Detta gäller såväl gudar som människor. Allt har sin tid. De arbetande generationerna kommer och går.

Enligt sumererna styrs världen av **mekrafter**. Detta **me** som också är en sysselsättnings innersta väsen. En kreativ energi som finns i själva aktiviteten. ”Det finns tecken som tyder på att det fanns en föreställning om en universell och kosmisk ordning som sedan skulle förverkligas i mänskligt handlande.”³⁹ De lagar som skrevs var ett uttryck för världens gudomliga ordning. Den rätta inställningen är att frukta gudarna. Gör människan det så är framgång och långt liv människans belöning. Synd är när man vägrar lyda och gör uppror mot gudarna.⁴⁰ En klassisk framgångsteologi således!

I vissa kulturer var själva livsmedlet som odlades heligt. Här kan nämnas majsens betydelse för bland annat mayafolket i nuvarande Mexico.⁴¹ Människan blir här bunden till grödan på ett rituellt vis så att det närmast uppstår en symbios mellan majs och människa. Majsodlingen bidrar även till att människorna blir bofasta. Att odla majs är ett arbete i gudarnas tjänst. Ett gudomligt arbete! Liknande uppfattning fanns hos aztekerna där de flesta yrkeskategorier hade sin egen gud. Även hos inkafolket i Peru var många arbeten en förpliktelse mot gudarna.

Den fornegyptiska livsuppfattningen är liknande den mesopotamiska. Det gäller att finna sig i sitt öde och följa den större kosmiska ordningen utan att göra för mycket väsen av sig för ”Den som räknar alla dagar har aldrig ett lyckligt ögonblick”⁴² Den framgångs-

38 Samuel Noah Kramer 1958:126.

39 Helmer Ringgren 1987:52.

40 Helmer Ringgren 1987:134f, 139.

41 Paul Gendrop 1998:7.

42 Henri Frankfort 1961:68 även Helmer Ringgren 1987: 264ff.

rike verkar i tysthet utan att skryta och följer ”**maat**” gudarnas och människornas ordning. Tiden är ur led om man inte verkar i harmoni med naturen.⁴³ Människan måste underordna sig det högsta värdet, **maat** och följa den gudomliga viljan som administreras genom kungen/farao. Varje översvämningsperiod har sitt av den gudomliga ordningen fastställda arbete som måste utföras utan knot. Kanaler ska grävas, bevattningssystem byggas, vatten pumpas och mark odlas upp. För att denna kosmiska ordning, **maat** ska ligga orubblig och Nilen svämma över i rätt tid är Farao en garant. Även här kan skönjas ett tjänarideal. Farao och prästerskapet tjänar gudarna och de arbetande massorna ser genom jordbruksarbete och officiella massarbeten till att ordning och hierarki upprätthålls och att prästerna, den högt uppburna skrivarklassen och regentdynasti kan sköta sin ceremoniella, administrativa och rituella uppgift i lugn och ro. Stabilitet är lika med lycka. Förändring ses som hot. I grunden har vi en optimistisk livsattityd – det finns en gudomlig ordning, anpassar man sig till den så får man framgång både i denna och i den kommande världen. Även detta är en klassisk framgångsteologi.

Det klassiska kinesiska synsättet har i sin tur likheter med denna egyptiska syn på ordning i tillvaron. Att arbeta med jorden i det gamla Kina och kanske i viss mån fortfarande i folklig uppfattning är att följa ”**tien tao**” (himlens väg) och genom att verka och veta sin plats i tillvaron tjänas det allmänna bästa. Riter utfördes dagligen och stundligen för att främja jordbruket och förfädernas betydelse var stor i det antika Kina. En människa är ingen isolerad individ utan en länk i en samhällskedja som Himmelen själv instiftat. Människans största plikt är att vara en god medmänniska och handla rätt. I idealsamhället som kan skönjas i källorna vet alla sin plats. Samhällsharmoni bygger på att alla visar **hsi’ao** (sonlig lydnad). Denna lydnad och fromhet anses som grund för all sann religion i det forna Kina.⁴⁴ Enligt fornkinesisk och konfuciansk uppfattning bygger en fungerande hierarki på en känslomässig relation präglad av vördnad. Alla, från kejsare till yngste son och dotter måste veta sin plats och sina plikter gentemot olika individer och mot kollektivet. Varje lantarbetare är en kugge som hjälper till att upprätthålla stabilitet genom sin arbetsinsats. Det finns en tillvarons större rytm och harmoni avspeglad i idén om yin och yang som samverkande olikheter vilka båda behövs för att bilda en fungerande helhet. Du existerar för att du rätt ska utföra din av ordningen givna arbetsuppgift. Detta var en grundläggande inställning som under första hälften av nittonhundratalet sannolikt var viktig för att vinna de kinesiska jordbrukarna för kommunismens sak. Mao var säkert medveten om detta. Vad är egentligen nytt under solen?

Den antika europeiska synen på arbete, och då talar vi om både Grekland och Rom, var att slavar var nödvändiga för att uppnå arbetsbefrielse för den härskande klassen. Det vill säga att köpte man sig en slav så köpte man sig också fri från ett arbete. Under den grekiska antiken var överklassens syn på arbete i stort sett negativ. Ofrivilligt kroppsarbete ansågs likvärdigt med slaveri och fria män arbetar inte med sådant.⁴⁵ Det nygrekiska ordet för arbete är bildat av det antika grekiska ordet för slav. (doulià/arbete av dou-

43 Henri Frankfort 1961: Kap 3 59-87.

44 Bernard Karlgren 1964: 6, 52, 88ff.

45 Miroslaw Volf 1991: 126, Hannah Arendt 1998:123f.

los/slav).⁴⁶ Det var även skillnad mellan olika slavar och att vara husslav var sannolikt lättare och ansågs bättre än att vara i arbete på havet som roddare eller verka som slavarbetare i jordbruk och gruvor. Det fanns under antiken i Grekland också en stor grupp av mobila säsongarbetare inom jordbruket som troligtvis stod lågt på samhällsskalan. Slavar var vanligt i rikemanskretsar och Odysseus hade, om jag inte missminner mig femtio slavinnor. Enligt Homeros var de verkliga yrkena fyra: siaren, sångaren, läkaren och timmermannen.⁴⁷ En hel del av våra nutida yrken skulle sannolikt betraktas som vanhedrande av den antika grekiska överklassen. Krigets arbete eller krigets 'hantverk' var däremot en accepterad sysselsättning. Att arbeta inom och för familjen var också tillåtet och ärbart. Kvinnors arbete hade gudomlig legitimitet, kanske männen ville ha det så, och var de flitiga med att laga mat, karda, spinna, väva och sy så gjorde de allt detta under Pallas Athenas beskydd. Pallas Athena var också en så kallad kulturhero som uppfunnit och gett människorna kunskap om värdefulla ting inom hem och jordbruk. Jungfrugudinnan Athena, var ett gott föredöme för kvinnor i alla fall sett ur ett manligt perspektiv. Hon var kysk, begrep sig på krig och krigföring och slängd i både kök och jordbruk. En veritabel arbetsmyra.

Den romerske poeten Ovidius skriver i sina *Metamorfoser* att under den så kallade guldåldern gav jorden självmant ifrån sig sina gåvor.⁴⁸ Det krävdes alltså inte någon mänsklig arbetsinsats under den första mytiska urtiden. Det var bättre förr – den inställningen känner vi igen från alla tider. Även Vergilius skriver i *Georgica* om arbetets mening och värde. Det är en didaktisk dikt om lantbruk som ger ett idealiserande makt-havarperspektiv på lantlivets mödor. Människan är av gudarna dömda till arbete men bör finna sig i detta utan knot och därtill dyrka gudarna som tack.⁴⁹ De antika romerska filosoferna funderade också över livets korthet och våra problem med att fylla livet med väsentligheter. Emellertid var det nog inte som regel så att filosoferna ansåg att det var arbete som livet borde vara fullt av. Att ha mycket arbete var inte de rikas ideal då framgång enligt deras mått snarare mättes med vilken art och grad av politisk makt man uppnått. Måttet på framgång var graden av makt. Seneca spetsar till saken när han skriver om tiden – ”Livet är tillräckligt långt men vi använder den för dåligt. Vi slarvar bort tiden.”⁵⁰ Å andra sidan är det ju passiviteten som angrips här. Seneca vill säga att vi borde vara mer aktiva och aktivitet tar sig ju ofta uttryck i någon form utav arbete även om det är politiskt och filosofiskt tankearbete som Seneca avser här. Seneca som företrädde den filosofiska riktning som kallas stoicism menar vidare om yrke att man inte ska värdera människor efter vilket jobb de har utan efter deras karaktär.⁵¹ Detta leder oss in på det faktum att stoicismen var den mest spridda av de filosofiska riktningarna som fördömde slaveriet som en stor orättvisa i slutet av det andra århundradet.⁵² Men i

46 Natan Valmin 1937:8.

47 Natan Valmin 1937:20f..

48 Ovidius 1961:19.

49 Vergilius 1989.

50 Seneca (i översättning av Johan Bergman) 1949.17f).

51 Seneca 1969:94.

52 Edith Hamilton 1959:155.

likhet med andra stora orättvisor var det lättare att bli medveten om den än att i sak bli av med den.

Den filosof som kallas Pseudo-Plutarchos har sagt att livet delats mellan vila och arbete. Tanken på denna balans återkommer hos andra romerska författare.⁵³ Insatt i detta resonemang finns ett förhållande mellan ljus och mörker, dag och natt. När det är ljust så arbetar man och när det är mörkt så vilar man. Att utnyttja dagsljuset på bästa sätt från gryning till skymning var målsättningen för människorna i den av el obelysta historien. Det är för övrigt ett magert källmaterial om arbete i antikens Rom, långt mer finns då beskrivet om fritidssysselsättningar. Vi vet dock att det inte var ovanligt att barn började arbeta redan vid sju- åttaårsåldern. Vad de barn som gick i någon form av skola lärde sig om arbete och arbetets mening vet vi inte mycket om. Skriver författare positivt om arbete så är det ofta idealiserande och idylliska jordbruksbeskrivningar. Att tvingas arbeta för sitt uppehälle var föraktat av eliten och det är ju de som ofta lämnat källor efter sig och vars åsikter vi därför kan säga något om. Att arbeta med de sköna konsterna och inte behöva ta betalt ansågs som högtstående. Detta var ett tecken på att man var oberoende och fri. De mest lågtstående yrkena i Rom verkar ha varit de människor som handlade med matvaror och som sysslade med slakt och köttillredning i någon form men även skilda underhållningsyrken som exempelvis dansare stod lågt i kurs.⁵⁴ Vill man se om yrkesstolthet förekommer så finns en bra källgrupp och det är gravmonumentens inskrifter. Där vittnar fortfarande stolta och framgångsrika hantverkare och arbetare som kockar, bagare och guldsmeder om en stark koppling mellan arbete och identitet. Det rör sig då mest om män eftersom arbetande kvinnor i likhet med en senare tid mest återfanns inom olika serviceyrken och inte fått några minnesstenar resta på gravplatsen.⁵⁵

Det brukar i handböcker om romersk religion ofta citeras det som Cicero har sagt, om att romarna, om de jämförs med andra folk är det mest religiösa i världen.⁵⁶ De rådfrågade om gudarnas fingervisning i stort som i smått. Det var därför, menade de, som de var så framgångsrika. Statlig såväl som privat kult gick i mycket ut på att prognosticera framtiden och avtäckta ödet dess hemligheter för ju mer man visste om framtiden desto bättre förberedd kunde man vara. Det gällde att upprätta en ömsesidig relation med alla gudar och makter för att på så sätt gynna det som man företog sig. Det fanns, verkar det, något som liknade ett pragmatiskt kontrakt mellan gudar och människor, ett fiktivt fördrag som sa att sköter ni ert och ger förutsättningar för framgång så sköter vi människor vårt, offrar och ärar er som sig bör. Den privata huskulten var sannolikt utbredd och hemmets makter måste blidkas liksom åkerbrukets. Larer, penater, maner och andra skyddsfenomen skulle ha sin uppmärksamhet. Offer och andra riter skulle garantera lugn och ro och att arbetet gav god avkastning. Allteftersom nya folk inkorporerades med det romerska väldet så fördes också deras gudar till Rom och godkändes vanligtvis för dyrkan av senaten. Klassisk invandringspolitik. Allt för att gynna nya potentiella

53 Domenic Ingemark/Henrik Gerding/Martine Castoriano 2000:117.

54 Domenic Ingemark et al 2000: 123, 125f.

55 Domenic Ingemark et al 2000:128.

56 Britt-Mari Näsström 2005:41.

arbetsgrupper och få dem att trivas i stormaktens hägn. Detta 'bilaterala avtal' mellan gudar och människor hade troligtvis stor betydelse för arbetsmoralens upprätthållande.

Källäget för kunskap om våra nordiska förfäders attityder till arbete är inte särskilt ljusst. Det vi kan säga något om är de mäktiga ätter och personer som på något sätt lämnat historiska spår efter sig i form av traditioner nedtecknade långt efter det att händelserna inträffat. Det fornskandinaviska samhället omkring år tusen var i mångt och mycket hierarkiskt styrt och uppbyggt. Politiska och sociala skeenden såväl som rena arbetsinsatser byggde på relationer där gåvor ofta spelade stor roll som betalningsmedel.⁵⁷ De isländska sagorna berättar om detta och i sagorna prisas ofta den initiativrike.⁵⁸ Allt ska betalas igen och gåvor kräver gengåvor, "med gengåvor varar vänskapen längst om tiden gör tillräcklig verkan" som det står i *Havamal*.⁵⁹ Liknande relationer upprätthölls med gudarna genom offer och det var en markant rytm mellan arbetsår och festår. Den fornnordiska inställningen till makterna påminner om den romerska. Gudarna ska alltid ha sitt. Vi ger till gudarna för att de ska ge igen. Ibland är detta formulerat av religionsvetare i den latinska formeln **do ut des**, som ungefär betyder - jag ger för att du ska ge tillbaka. De fria nordiska böndernas extra arbetskraft var trälar eller slavar och om deras historia och uppfattning tiger mestadels källorna. Men i Grottesången i Den poetiska Eddan berättas om trälinnorna Fenja och Menja som arbetade vid den kungliga kvarnen och kung Frode lät dem inte vila. Även i *Sången om Rig* i nämnda bok berättas om arbeten i ett bondehemman låt vara ett mytiskt sådant.⁶⁰ Det binds korgar i bast och slöjdas i trä och kvinnor serverar, väver, stärker och snor sina sländor. Pojkar växer upp och kommer till krafter:

oxar tamde han, årder gjorde han,
 hus fick han timra, hölador bygga;
 han gjorde kärror och plöjde plogen. (*Sången om Rig* 22)

Enligt den romerske författaren Tacitus var germanernas arbetsmoral låg. Han talar om "den normala germanska lättjan".⁶¹ Nu är väl Tacitus som sanningsvittne inte särskilt trovärdig och ögonvittne var han inte men han traderar sannolikt den gängse populära romerska uppfattningen om folken norr om Rhen. Synen på 'den andre' känner vi för övrigt igen från vår egen tid. I *Havamal* finner vi en annan attityd som i Näsströms översättning lyder:

Den må upp i ottan
 Som har ont om folk
 Och gå till sitt arbete
 Den som sover om morgonen
 Missar mycket
 Halva rikedomer beror på raskhet (Hvm 59)

57 Om gåvors betydelse se Peter Habbe 2005:187ff.

58 Helmer Ringgren/Åke V Ström 1974:365.

59 *Havamal* 41 i Collinders översättning.

60 Den poetiska Eddan i översättning av Björn Collinder 1964.

61 Tacitus (tolkning Alf Önnersfors) 1961:kap 45.

Här angrips lathet och idealet är att en bra karl reder sig själv.⁶² Eftersom texterna härstammar från och riktar sig mot en högreståndskultur får vi tänka oss att de vill mana den gode hövdingen eller kungen att ta saken i egna händer och vara ett gott föredöme för sitt husfolk. Vänder vi oss mot den mytiska världen så är de bästa arbetarna dvärgar, men på grund av sitt hat till gudar och människor är de ovilliga att arbeta för dem, speciellt om de tvingas till det. Ett gott arbete utförs ju som vi vet sällan under tvång. Den person som hade framgång i det som han eller hon företog sig ansågs ha en lyckobringare vid sin sida en **hamingja** i kvinnoskepnad eller en **fylgja** i djurskepnad som styrde livet eller ödet i rätt riktning. Ödestron har stor betydelse för både person och släkt och är ödet givet av normor och andra väsen så är det närmast omöjligt att ändra på. Sådana attityder är nog viktigt för rigiditet även i yrkesvalet. 'Skomakare bli vid din läst', är ett uttryck som passar även för detta samhällssystem.

Berättelsen om Valhall ger en uppfattning om den härskande klassens paradiset. I det ideala livet efter detta som skildras där övas vapenlek och dryckesseder och det äts kopiöst med fläskkött utan att något egentligt produktivt arbete behöver utföras. Dock avbryts denna välfärdstillvaro när världens slut, Ragnarök närmar sig och övning i vapenlek avlöses av allvar inför den avgörande slutstriden.

Dvärgar var i fornskandinavisk tanke- och berättelsetradition mytologiska väsen som utförde ett för asar betydelsefullt och konstfärdigt arbete. Ursprungligen var de skapade av arbetsamma maskar i Ymers döda kropp, åtminstone menar Snorre så. De lever sitt liv i berg och under jord. Dvärgar satte standard för smideskonst av svärd, kedjor och spjut och utförde skickligt filigranarbete som resulterade i smycken som åtråddes av både gudar och människor. Att något var dvärgasmitt var en kvalitetsbeteckning. Enligt Snorre så bars också själva himlavalvet upp av fyra dvärgar, ett arbete så gott som något.⁶³ Även människor växer genom sitt arbete. I Snorres Edda kan läsas att en man "skall kännemärkas genom sina verk, det han ger eller tar eller gör."⁶⁴ "Själver är bästa dräng", med andra ord.

Naturfolk: Exempel från Afrika

Afrika är en stor kontinent med en mångfald av folkgrupper, traditioner och uppfattningar. Ska, trots detta faktum något generaliserande sägas om synen på arbete där, så är det att i en klassisk traditionell afrikansk miljö var vanligtvis arbete inget individuellt projekt. Arbete var en kollektiv angelägenhet oavsett om folket levde (arbetade) med jakt, boskapsskötsel eller med jorden. Det finns gott om afrikanska riter som är kopplade till krissituationer vid årstidsväxlingar som exempelvis regnperioder och därmed också till jordbrukssysslor som sådd och skörd. I en kultur där andlighet och religion har stor betydelse är också det rituella agerandet en form av nödvändigt arbete som förbereder individen psykiskt för det kroppsarbete som måste utföras. Den grundläggande afrikanska attityden till kroppsarbete är positiv. Du är förpliktigad att utföra ditt arbete

62 Britt-Mari Näsström 2001:311.

63 Snorres Edda i översättning av Björn Collinder 1970: 37, 41f, 106f.

64 Snorres Edda i översättning av Björn Collinder 1970: 104.

för familjens, släktens och gruppens bästa men också för att upprätthålla den andliga relationen med gudar, andar och förfäder genom produktion av offergåvor och rituell rekvisita. Människor blir genom sitt arbete i samklang med kosmos. Ett exempel är Dogonfolket i Mali där jordbruksarbete enligt uråldriga traditioner utförs enligt en mytisk modell. Fälten plöjs i ett spiralmönster enligt en struktur som går tillbaka till gudarnas agerande vid världens skapelse.⁶⁵ Som en praktiserande traditionell Dogon arbetar du alltså i samklang med en mytisk och gudomlig modell. Människan är en del av ett kollektiv som ytterst omfattar kosmos och samtidigt utgör en länk till evigheten.

Du arbetar för världens fortbestånd i ett ständigt upprepat mönster. Att arbeta blir till en nödvändig kommunikation med det gudomliga. En kommunikation som kan ta sig andra uttryck som när en Asantehantverkare i Ghana offrar en kyckling och låter blodet droppa över sina verktyg för att stärka deras egenskaper.⁶⁶ Även en etniskt mångfacetterad grupp som de yorubatalande folken i Nigeria har en traditionell syn på arbete som en närmast gudomlig aktivitet. Du utför tjänst åt de gudomliga makterna. Denna form av gudstjänst kan vara en offertjänst men det kan även vara att utföra ett jordbruksarbete eller ett hantverk. Din sysselsättning är en socioreligiös förpliktelse. I denna kontext verkar du som en gudarnas anställda tjänsteman och arbetare.⁶⁷ Genom att arbeta plikt-troget finns möjlighet att få tillgång till detta livets goda som en förberedelse för livet efter detta. Jag kan erinra mig att en nigeriansk vän och etnisk yoruba en gång sa till mig: ”Du är här och arbetar en kort tid men det är himlen som är det rätta hemmet.”

Hinduism och buddhism

Begreppet **dharm**a är ett mångfacetterat begrepp i hinduisk och buddhistisk tankevärld. Detta begrepp innebär bland annat en uppmaning att följa sin egen väg, gå sin egen **dharm**a genom att utföra de handlingar som är kopplade till de möjligheter som finns inom den sociala position individen befinner sig i. Du gör din **dharm**a. Genom att följa detta mönster samlar du god **karm**a på din livsväg och arbetar på, samt gör dig förberedd på **moksha**, frälsning eller snarare befrielse ut ur återfödelsens kretslopp. Genom att följa sin **dharm**a och utföra goda handlingar så deltar den troende aktivt med att upprätthålla universum. **Dharma** är på så sätt både ett moraliskt och rituellt beteende och projekt vars syfte är att uppnå inre och yttre harmoni.

Det finns ett hinduiskt ordspråk som säger att 'Work is worship' (Virashaiva proverb). Inom **Karma-yoga** (att genom handlingar nå gudsförening) är vardagens arbete att betrakta som en meditationsform i sig. Handlingar kan vara religiösa/moraliska handlingar men också praktiska insatser inom ett yrkesarbete. Karmabegreppet kan alltså tolkas som ett etiskt system kopplat till att på bästa sätt utföra sina moraliska och sociala plikter. I klassisk hinduisk uppfattning talas det om olika livsstadier och livsmål. Ett av dessa stadier för mänskligt liv och kanske bland de fyra klassiska stadierna det främsta, är när man bildat familj och har ansvar för en större släktgrupps försörjning. Då är det

65 Benjamin C Ray 1976:133.

66 Noel Q King 1986:67.

67 Roland Hallgren 1988/91:8.

Bevattningsarbete i Kina.
(www.csupomona.edu; 2013-06-24).

nödvändigt att arbeta träget inte minst för att ekonomiskt förbereda sig och familjen för det sista ideala stadiet då mannen/husfadern ska ta avstånd från allt världsligt. Men detta sista stadie kan endast uppnås om de andra stadierna praktiserats fullt ut. Det finns i hinduisk tanke också en annan kvartett av viktiga värden, de fyra livsmålen. Av dessa är det andra målet, **artha**, ett klart ekonomiskt mål som kräver aktivt deltagande i det yrke man utbildats till. Sammantaget uppvisar dessa livsideal en positiv inställning till arbete som ett av de stadier som en mänsklig (manlig) individ har att genomgå och en positiv uppskattning av ett av de mål som en människa bör sikta mot i sin utveckling. Livsloppet är en ständig strävan mot att utvecklas till en fullvärdig och nyttig samhällsmedborgare. Det är viktigt att veta att levnadsstadierna beskriver manligt liv, som Jacobsen säger: ”Det är obestridligt att hinduismen har lagt betoning på kvinnor som underdåniga hustrur och självupppoffrande mödrar.”⁶⁸ Det kan tilläggas att just denna traditionella attityd ofta medför ett ständigt hårt arbete för kvinnor som på detta sätt förverkligar idealbilden av sig själva som barnaföderskor med idogt och tungt hemarbete inom äktenskapets ram.

68 Knut A. Jacobsen 2004:298. Se denna framställning om livsstadier och livsmål.

Den mest populära och spridda hinduiska texten är sannolikt **Bhagavad-Gītā** (Den Höges sång) och ingår som en del av det stora eposet **Mahābhārata**. Gitan berättar om att uppnå det goda genom att handla. Det menas med detta att plikttroget följa sin **dharma** (väg) som en förutsättning för inre och yttre harmoni. Genom gudshängivenhet och oegennyttig kärlek (**bhakti**) ska man nå fram till tillvarons mening som är en förening med Gud i **Brahmans** (alltets) centrum. Slutmålet är att bli ett med **Brahman**, som närmast är den transcendenta grundvalen för världens uppbyggnad. Texter i Gitan talar uppskattande om vikten av att utföra sin plikt. ”Utför den handling som ålagts dig, ty handling är bättre än överksamhet” och ”Utför ditt arbete för dess skull, fri från bundenhet.” Utför ditt arbete för dess egen skull; ”Utför därför ständigt obunden det arbete som åligger dig, ty då hon obunden utför sitt arbete, når en människa det högsta.”⁶⁹ Arbetet verkar fungera när du utför din syssla oreflekterat i någon slags religiös ”flow” Flyt på ett högre plan.

I hinduisk tradition finns också som i de flesta andra kulturer en benägenhet att skilja bättre arbeten från sämre. Att syssla med smuts i olika former (tvätt och renhållning) och slaktrelaterade yrken som garvning och beredning av hudar och läder anses exempelvis som föraktade arbeten som traditionellt utfördes av grupper långt ner i den sociala hierarkin.

Även om buddhismen i likhet med andra religioner finns i olika former både mer officiella, filosofiska och folkliga kan det nog överlag sägas att det är genom utförda goda handlingar som buddhisten förädlar sig själv och befriar sig från egoismens faror. Detta är ett mönster som kan kännas igen både utifrån buddhistiska munkars och nunnors samt lekmännens perspektiv. Samtidigt finns det inom buddhismen uppfattningen att man genom att arbeta fasthänger vid tingen och tillvaron på ett olyckligt sätt som ger upphov till lidande. Denna insikt kan tolkas som att attityden till arbete i grunden är negativ. Snarare är det nog så att det i allmänhet är själva inställningen till arbete som avgör om arbetet ska betraktas som gott eller ont. Att arbeta för andra är ett gott arbete och inte minst är detta oegennyttiga arbete nödvändigt för de som har försörjningsplikt. Det är så att det inom buddhismen finns en slags medkänslans etik där eget arbete utförs för att minska andras lidande. Dalai Lama säger att:

”Det arbete som utförs av en människa med ett oansenligt yrke är inte mindre relevant för samhällets välfärd än det som utförs av exempelvis en läkare, en lärare, en munk eller en nunna. Alla människors ansträngningar är potentiellt storslagna och ädla. Bara man utför sitt arbete med goda motiv och tänker ’Mitt arbete gagnar andra’ kan det tjäna samhället som helhet.”⁷⁰

Inom Zen-buddhismen uppskattas moralisk disciplin. Livet är som bäst i den dagliga gärningen, i det tjänande arbetet. Även då arbetar man aktivt för sin upplysning. En zenmästare som hette Pai-chang (749-814) har sagt: ”En dag utan arbete – en dag utan mat”. Andra menar på samma tema ”Inget arbete – ingen mat”. Det finns ett positivt

69 Bhagavad-Gītā i översättning av Martin Gansten 2001:44f, 50.

70 Dalai Lama 2000:176.

uppskattande av fysiskt arbete (*samu*) inom zen. Samu är ett slag av rörlig *zazen* (zen-meditation). Det är... ”en möjlighet att genom aktivitet stilla och fördjupa sinnet och bringa det till enhet.”⁷¹ Arbetar man i rätt sinnestillstånd så är arbetet inte kännetecknat av jäkt och planlöshet, inte ansträngt eller slappt och slösar inte med energi. Allt arbete är egentligen förädlande och ett uttryck för varje individs buddhanatur.⁷²

Judendomen och Gamla testamentet

I Bibelns Gamla testamente (GT) finner vi åtskilliga referenser till arbete. Inledningsvis är det viktigt att påpeka att hebreiska ord för arbete kan ha olika betydelse i skilda sammanhang. Jag förlitar mig i detta avsnitt på definitioner och framställningar i texter, uppslagsverk och diverse handböcker. Det kan finnas problem med ord som betyder möda, tjänst, gärning, verk men även med verbet göra. Sådan översättningsproblematik samt specifik kulturell betydelse är för övrigt ett problem som även gäller andra kulturer jag behandlar i denna berättelse.

Gud placerade människan i Edens lustgård för ”att bruka och vårda den”⁷³ Detta arbete som Guds personlige trädgårdsmästare var sannolikt ’lustfyllt’ innan det försämrades på grund av människans synd som får till följd att jorden mer motvilligt lämnar ifrån sig sina gåvor.⁷⁴ Adams ursprungliga roll i paradiset är till en början fritt från att utföra något arbete av förändrande art. Han upprätthåller status quo och framför allt vaktar han Livets träd. Den första människan har närmast en kultisk uppgift och plikt som Guds närmaste tjänare. Synden ska som vi vet från berättelsen om den mytiska tiden snart förändra detta och frukten från Livets träd blir då otillgänglig för all framtid.⁷⁵ I 1 Mosebok 3 kapitlet berättas om tiden efter syndafallet och stölden från kunskapens träd som medför att mannen hädanefter ska hämta näring ur marken, ”du skall slita för ditt bröd i ditt anletes svett”. I Svenskt Bibliskt Uppslagsverk sägs det följande. ”Till följd av syndafallet står arbetet för brödfödan under mödans och osäkerhetens märke”.⁷⁶ Detta blev mannens lott. Kvinnans lott blev i stället ett mödosamt födsloarbete.⁷⁷

Vi befinner oss i mytens ursprungliga tid där människorna antingen är herdar eller jordbrukare med hårt kroppsarbete under veckan men har ledigt den sjunde dagen när sabbatsljusen tänds. Då får inget arbete utföras för den dagen är det sabbat och sabbaten är helig och oantastlig.⁷⁸ Motiveringen är att alla människor, även slavar och invandrare ska få hämta krafter för en ny arbetsvecka. Judarna ska också påminnas om att de själva under fångenskapen i Egypten en gång var slavar.⁷⁹ Under sabbaten påminns man om skapelsen men också om domen. Sabbaten är tidlös och omfattar både början och slutet.

71 Roshi Philip Kapleau 1995:218 se även 217.

72 Roshi Philip Kapleau 1995:219.

73 1 Mos 2:15.

74 Gillis Gerleman/Bo Johnson 1972:34.

75 SBU 1962:114ff.

76 1 Mos 3:19. Se även SBU 1963 II:278.

77 1 Mos 3:16.

78 2 Mos 23:12, 3 Mos 23:3.

79 Jfr 5 Mos 5: 13-14.

Det är veckans vändpunkt och en tid för vila och eftertanke. Sabbaten är enligt traditionen vist inrättad av Gud och är ett viktigt judiskt bidrag till världens arbetskultur. Arbetstagaren får här en gudomligt instiftad vilodag och rättighet till arbetsbefrielse. Det uppstår ett förhållande mellan det kroppsliga arbetet under veckan och det andliga arbetet under sabbaten. Människan garanteras genom sabbaten rätten till regelbunden andlig aktivitet. Sabbaten blir en fristad runt vilken de andra dagarna rör sig.

Det finns även i bibeltexten bestämmelser om ett arbetsideal som innebär ett friår vart sjunde år. Ett år då marken ska vila.⁸⁰ Idealet som det syns i texterna eftersträvar ett korrekt förhållande mellan arbete och vila. Det är även Gud som bestämmer helgkalendern och när skördefester och andra jordbruksfester ska firas. Gud ger helt enkelt föreskrifter för ett heligt liv i en helgad tid. Ursprungligen var dock arbetet ett straff för begångna brott. Syndafallet! Arbetet verkar i detta perspektiv vara ett nödvändigt ont. Om arbetet ska betraktas som ett straff som pålagts människan så borde det vara svårt att säga att det samtidigt är gott att arbeta. Finns då det goda arbetet i judisk och gammaltestamentlig biblisk tradition? Innan vi resonerar kring detta ska vi undersöka ett antal bibelställen från Gamla testamentets böcker.

Det är både ett rättvist och ett orättvist arbete som omtalas i bibeltexterna. Det orättvisa arbetet är exempelvis slavarbetet i Egypten där judarna beskylls för att vara lata och enligt sina ägare hellre vill offra till Herren Gud än arbeta för Farao.⁸¹ Detta dilemma löses genom att Gud lovar att ingripa i skeendet. När det judiska folket senare erövrade Kanaan och besegrade folken som bodde där så drevs de besegrade inte bort men fick utföra ”tvångsarbeten” som bibelöversättningen säger.⁸² Också detta må betraktas som ett negativt arbete sett från de besegrades utgångspunkt. Från judiskt perspektiv är detta en del av Guds plan och förbund med sitt egendomsfolk. Ett mer positivt arbete är sådant arbete eller en sådan arbetsinsats som Gud har beställt. Exempelvis byggandet av Guds boning som en förbundsark gjord av akacieträ eller byggandet av ett tempel i Jerusalem.⁸³ Det är noggranna föreskrifter som ges i texterna, för det rör sig ju om att följa gudomliga ritningar i överensstämmelse med den heliga arkitektur som Gud har konstruerat och befallt. Konstfulla arbeten av hantverkare står högt i kurs. Allt arbete ska utföras på ett fullgott sätt. Detta sker genom att Gud fyller på arbetstagaren med gudomlig inspiration och förmåga.⁸⁴ Människan förmår ingenting utan Guds vilja och kraft. Men den arbetande ska ha skäligen lön och den som arbetar ska ha sin lön innan solnedgången.⁸⁵ Arbetsrätten är här instiftad av Gud.

I den kända psaltarpsalmen 104 som är en lovsång till världens skapelse och harmoni så sägs det att; ”Människan går ut till sina sysslor och arbetar tills kvällen kommer.”⁸⁶ –

80 3 Mos: 25.

81 2 Mos: 5.

82 Dom 1: 28-35.

83 2 Mos 25: 8-11, 1 Kung 6ff.

84 2 Mos 31: 3-5, 2 Mos 36: 5.

85 5 Mos 24:15.

86 Ps 104: 23.

all denna ordning är god och skapad av Gud precis som när bonden plöjer, harvar och sår. ”Hans Gud lär honom rätta sättet, det är han som vägleder honom.”⁸⁷

Ordspråksboken, denna skatt av talesätt menar att; ”Den som försummar sitt arbete är vandalens like.”⁸⁸ Här kan den kritiske läsaren ha synpunkter på valet av ordet ”vandal” i översättningssammanhanget eftersom vandalerna knappast uppfattades som ett hot under biblisk tid. Trots detta ordval är avsikten, tror jag, att få läsaren att uppmärksamma skillnaden mellan det konstruktiva, stabila och goda arbetet jämfört med det destruktiva och passiva som likt vandalens arbete aldrig finner sin rätta plats i tillvaron. I ett jordbrukssamhälle som det som existerade under biblisk tid var det en svår synd att vara lat. ”Den late plöjer inte om hösten och finner ingenting i skördetiden.”⁸⁹ Svälten står då för dörren. ”Flit och förutseende ger vinst, hastverk bara förlust.”⁹⁰ Den goda hustruns flit hyllas och ”långt mer än pärlor är hon värd”, hon arbetar med flinka händer redan i gryningen ”och hugger i med starka armar” – ”må hon prisas i portarna för sina verk.”⁹¹ Detta att prisas i portarna syftar på att hennes man som en bland andra äldste sitter till rådslag och doms på öppna platser i stadspartars närhet som man gjorde i bibelns länder vid denna tid.

Predikaren har en annan och mer kritisk grundinställning och frågar sig; ”Vad får människan ut av all sin möda under solen?”⁹² ”Tungt är det arbete Gud har lagt på människan.”⁹³ En pessimistisk attityd förvisso men den ryggar inte tillbaka för det svårbegripliga och tvetydiga i tillvaron. Predikaren inser samtidigt ”att det inte finns något gott för människan utom glädjen i arbetet; det är hennes beskärda del.”⁹⁴ Det främsta hotet mot all framgång även i arbetet, är avundsjukan.⁹⁵ Om avundsjukan som ett mänskligt gissel och en stark historisk drivkraft skulle man kunna säga mycket men det får bli i ett annat sammanhang. En tänkvärd idé som Predikaren hävdar är att ”Drömmen föds av mycket arbete, dåraktighet av mycket prat.”⁹⁶ Den som arbetar kan förverkliga en dröm vilket pratvarnen sällan kan. ”God är arbetarens sömn, han må äta litet eller mycket, men den rikes överflöd ger honom ingen ro att sova.”⁹⁷ Överflöd stryper frihet och kreativitet eftersom all tid då går åt till att vakta det man redan har – lagom med rikedom verkar bäst, men ändå arbeta idogt morgon som kväll.⁹⁸

I det apokryfiska tillägget till Gamla testamentet så kan vi läsa i Jesus Syrak att det är viktigt att avsluta ett arbete samt att tänka kollektivt – man ska inte arbeta endast för sig

87 Jes 28: 26.

88 Ords 18: 9.

89 Ords 20: 4.

90 Ords 21: 5

91 Ords 31: 10ff.

92 Pred 1: 3.

93 Pred 1: 13.

94 Pred 3: 22.

95 Pred 4: 4.

96 Pred 5: 2.

97 Pred 5: 11.

98 Pred 11: 6.

själv. Samtidigt är det viktigt att behålla sitt oberoende och inte hamna i någons händer.⁹⁹ Syrak syftar nog främst i detta sammanhang på tankearbete, för i hans värld var det slavar och tjänare som utförde det mesta av det dagliga kroppsarbetet och sådana ska hållas på plats – ”har han inget för händer, vill han ha sin frihet.”¹⁰⁰ Arbete är preventivt och hindrar uppror. Syrak går i genom olika yrkeskategorier och skiljer mellan de som arbetar med sina händer och de som utför ett intellektuellt arbete och finner att ”Den lärdes vishet förutsätter riklig fritid;”¹⁰¹ Det behövs gott om tid för att tänka och reflektera. Bönder, byggmästare, smeder och krukmakare litar på sina händer och ”Utan dem kan ingen stad grundas.”¹⁰² Men de sitter inte i stadens råd, ledning eller domstolar. De säkrar det bestående i världen. ”Den däremot som lever för den Högstes lag och ägnar sina tankar åt den, han forskar i alla fädernas vishet och studerar ivrigt vad profeterna sagt.”¹⁰³ Vishet, klokhet och insikt är för Syrak störst även om allt sammantaget har ett viktigt ändamål, för ”Allt vad Herren har skapat är underbart, och allt vad han har befallt sker i rätt tid.”¹⁰⁴ Människans lott är som den är, ständig möda – vad annat kan vi göra än finna oss i det och gilla läget? Det är ändå så enligt Syrak att den som arbetar slipper tigga och leva osjälvständigt på andra.¹⁰⁵ Det finns en övertygelse om att var och en får sin beskärda del men ingen får något såvitt inte Gud vill det. Det finns i Jesus Syraks bok en positiv inställning till att arbeta så länge som möjligt. Det talas om att hålla fast vid sin uppgift och åldras i sin gärning, ”lita på Herren och håll ut i ditt arbete.”¹⁰⁶ Uthållighet är en dygd.

Den chassidiska judendomens syn på arbete hänger nära samman med den judiska människosynen som betraktar människan som en enhet bestående av kropp och ande (själ). De chassidiska fromme och lärde syns dra den slutsatsen att kroppsarbete och tankearbete är lika viktigt. Martin Buber anknyter till detta arbetsideal i en berättelse:

”Själen är ju inte en verklig helhet om den inte också är ens kroppskrafter och kroppens lemmar. Skriftens vers: Allt vad din hand gör skall du göra av hela din kraft, tolkade Baalschem så att det vill säga också människans kroppsliga väsen skall vara med i det hon gör så att hon inte lämnar någonting av sig själv utanför. Den som kan samla sig till en sådan helhet med kropp och själ hans verk blir ett helgjutet verk.”¹⁰⁷

Den babyloniska Talmud, Qiddushin 29 säger enligt Hartman att ”Den som icke lär sin son ett hantverk, betar sig som gjorde han honom till en rövare.”¹⁰⁸ Det är en plikt att arbeta och överföra arbetets traditioner till den kommande generationen. Men arbetet är också uppfostrande. Det är också i överensstämmelse med bibeltraditionen att bedöma

99 Syrak 33.

100 Syrak 33: 26.

101 Syrak 38: 24.

102 Syrak 38: 32.

103 Syrak 39: 1.

104 Syrak 39: 16.

105 Syrak 40: 28ff.

106 Syrak 11: 20f.

107 Martin Buber 1993: 41f.

108 Lars Hartman et al 1973: 210.

och då främst jordbruksarbetet som nödvändigt då det är den enda metod som håller hungern på avstånd. ”Arbetarens hunger får honom att arbeta, magen låter honom aldrig vila.”¹⁰⁹ Så säger Ordspråksboken.

Synen på arbete och arbetets mening är i det långa tidsperspektiv som bibeltexterna utgör och så vitt jag kan begripa det, ambivalent. Det betraktas och omtalas ömsom i positiva ordalag och ömsom i negativa. Även om jordbruksarbete med allt vad det innebär av fältens och jordens skötsel, boskapens trivsel, vingårdars och olivplanteringars omvårdnad är viktigt och uppskattat så växer det med tiden fram en något mer positiv syn på hantverksyrken. Men från begynnelsen var jordbruket. ”I Första Moseboken upplevs förlusten av det ursprungliga paradisiska tillståndet som ett fall ner i jordbrukslandet.”¹¹⁰ I motsats till det bekymmerslösa paradislivet skulle nu åker och motsträvig mark bearbetas genom hårt kroppsarbete. Bibelns arbetsetos växer fram. Detta etos menar att det är nödvändigt att arbeta kroppsligt såväl som andligt. Även ett rituellt/kultiskt arbete som att bygga Jerusalems tempel och förrätta offerplikten är ett arbete för världens harmoni och för sitt eget bästa samtidigt som man arbetar för sin nästa. Genom att utföra dessa handlingar och andra goda gärningar ärar man Gud och helgar Hans namn.¹¹¹ Efter arbetsveckans slut kan frukten av arbetet njutas genom sabbatens ledighet.

Även sabbaten är ett sätt att minnas och helga Gud och hans skapelse i en slags imitatio Dei – Gud vilade på sjunde dagen och gjorde den till en helig dag. Därför bör även du då vila från din egen kreativa möda. Det läggs ett arbetsansvar på människans axlar och själva arbetet heliggörs genom att människan i bibeltexterna uppmanas leva så att Gud kan använda sig av sin skapelse. ”Why don't you live so God can use you” som det heter i en Negro Spiritual. Det finns även ett framgångskoncept presenterat i Gamla testamentets böcker. Förhållandet mellan arbete och framgång förverkligas bäst genom kontinuerlig god och lydig Gudskontakt. Det lönar sig alltid att arbeta både moraliskt och socialt. Att arbeta är ett uppfostringsprojekt. Resultatet av din möda blir ökat välbefinnande och hälsa.¹¹²

Slutsatsen följer att arbetet är precis som människan på ont och gott. Det är eller blir av både god och ond natur – det blir vad vi gör det till i enlighet med vår fria vilja och mänskliga natur. Men arbete är inget vi kan frigöra oss från. Det är ett nödvändigt både gott och ont som tillhör livets yttersta förutsättning. Det finns inom judendomen en positiv uppskattning av själva ansträngningen både när det gäller studier och lärande, liksom vid utövande av andra arbetsuppgifter. Det är såvitt jag kan begripa det närmast av hävd betraktat som en religiös plikt att alltid göra sitt yttersta just för att varje dag är en gåva att förvalta. Varje dag är helig och oersättlig. Studier, exempelvis, betraktas av somliga judar som en form av gudstjänst. Du ska ta vara på din förmåga och din tid på jorden. Slarva inte bort den. Barnens fostran i en positiv arbetsmoral är tydlig. Jag ser det som en tydlig koppling mellan arbete och överlevnad. Den mest uttalat positivt glädjefyllda

109 Ords 16: 26.

110 Karen Armstrong 2005: 46.

111 Bente Groth 2002: 127.

112 Jfr 5 Mos 30: 8-10.

synen på arbete i judisk tradition finner vi kanske i den chassidiska östeuropeiska kulturen.

Kristendomen och Nya testamentet

Kristendomen är ingen odelad enhet utan består som de flesta religioner av ett vittomfattande och splittrat fält. Den innehåller flera olika huvudriktningar utvecklade under speciella historiska förutsättningar med relativt stor skillnad i teologisk teori och praxis. Därtill skiljer sig folklig uppfattning många gånger åt från den mer officiella och teologiskt normerande religionen. I detta avsnitt försöker jag för enkelhets skull ändå att se kristendomen som en enhet. Jag ägnar i sammanhanget mest uppmärksamhet åt den lutherska reformationens betydelse för framväxten av arbetsattityder och arbetsmoral. Det är främst texterna i Nya testamentet (NT) som får tala. Tolkningarna är det däremot jag som är ansvarig för.

Det brukar sägas att kristendomen står fast förankrad i en judisk och gammaltestamentlig tradition. Detta blir tydligt även när det gäller den nytestamentliga bibeltextens motivering till arbete samt texternas resonemang om arbetets värde och mening. Låt oss nu se vad evangelierna och Pauli brev säger om arbete.

Matteusevangeliet blev tidigt det mest använda av de fyra evangelierna. I Matteusevangeliet ingår Bergspredikan där Jesus ber åhörarna att inte bekymra sig alltför mycket om det jordiska – Himlens fåglar varken sår eller skördar men blir likväl mätta. Ängens liljor växer utan att vare sig arbeta eller spinna. Det Jesus vill göra är att övertyga lyssnarna om att Guds rike är större än människornas. Sök först Gud och hans rättfärdighet ”så skall ni få allt det andra också.”¹¹³ Tro, lev och verka i nuet är budskapet.

Jesus synsätt handlar också om att människorna är alltför inriktade på det jordiska och det speglas i utsagor som; ”Arbeta inte för den föda som är förgänglig utan för den föda som består och skänker evigt liv och som Människosonen skall ge er.”¹¹⁴ Vad Jesus kritiserar här är bristen på andlighet och tro. Det finns ett bröd som är mer näringsrikt och som är en förutsättning för världens liv. Det är Guds bröd.¹¹⁵ Tro och tjäna är nyckelorden. Människan ska också genom sitt arbete tjäna sin nästa. ”Den som vill vara stor bland er skall vara de andras tjänare, och den som vill vara den förste bland er skall vara de andras slav.”¹¹⁶ Så säger Jesus enligt Matteus i en konfliktsituation med lärjungar angående den främsta platsen i himmelriket. Det tjänande arbetet är annars ofta en kvinnlig angelägenhet som när systrarna Marta och Maria passar upp Jesus hemma hos den uppväckte Lasaros med mat och smörjelse sex dagar före den judiska påsken i Betania.¹¹⁷ Fast ännu större än det tjänande arbetet verkar kunskapsökandet vara som när Maria lyssnar, stilla sittande vid Jesus fötter.¹¹⁸ Den aktiva Marta bekymrar sig om mycket men

113 Matt 6: 26-34.

114 Joh 6: 27.

115 Luk 6: 33.

116 Matt 20: 26f.

117 Joh 12.

118 Luk 10: 38-42.

Maria har enligt Jesus gjort det rätta kontemplativa valet. Budskapet som Jesus kommer med är trots sin ibland tydliga livsfrånvändhet inte någon passivitetssupplering. Jesus som själv är jude har den judiska synen inte bara på kunskapsinhämtande utan också på förhållandet mellan sabbat och arbete och säger enligt Lukas; ”Det finns sex dagar då man skall arbeta.”¹¹⁹

Ett bibelställe där Matteus tar upp arbete är Jesu liknelse om Vingårdsarbetarens lön. Daglönearbetaren ska ha skäligt betalt och det är naturligt att arbeta om arbete finns att få; ”Varför står ni här hela dagen utan att arbeta?” – frågar jordägaren i berättelsen – ”Därför att ingen har lejt oss.” – svarar de arbetslösa.¹²⁰ Vad som är den ”rätta” lönen kan diskuteras men regeln gäller att arbetaren alltid är värd sin lön. Så menar också Paulus i Första Timotheosbrevet antagligen refererande till vad Lukas säger, men också till det som står i GT om att oxen inte ska nekas mat när han arbetar med den betungande tröskningen.¹²¹

När Paulus skriver till församlingen i Korinth att ”var och en skall få lön efter sitt arbete” så menar han säkert att arbetaren är värd sin lön även om utsagan används för att förklara att det är Gud som ger förutsättningarna och människan är att betrakta som Guds kreativa medhjälpare.¹²² Församlingsmedlemmarna uppmanas att sluta träta och acceptera att de är som Guds egen åker redo för sådd i Kristi namn. Människan är Guds verk och bygge som måste arbeta hårt med sina egna händer för att försörja sig.¹²³ Den som står fast och orubblig och hängivet ger ut av sig själv i arbetet för Gud får sin belöning; ”Ni vet ju att han inte låter er möda vara förspild.”¹²⁴ I dessa Pauli brev rör sig ju arbetsinsatsen naturligt nog om att arbeta för Guds rikes ankomst. Det är ett missions- och frälsningsarbete i Jesu namn. Detta arbete utförs av var och en efter förmåga. Resultatet ska svara mot den goda viljan. Du duger som du är. ”Har någon bara den goda viljan, så är han välkommen med vad han har och bedöms inte efter vad han inte har.”¹²⁵ I församlingen eftersträvas jämvikt och det eventuella överflödet ska fördelas rättvist.¹²⁶ Inte för mycket till den som har mycket och inte för lite till den som inget har. Det goda arbetet sker i Jesu namn och efterföljd. Låt kärleken råda och utför allt verk helhjärtat. Men det paradoxala var att romarriket under denna tid till stor del var ett slavsamhälle där lydnad för de jordiska herrarna var normen men samtidigt visar alltså attityderna på förtröstan och sann Gudsfruktan.¹²⁷

Paulus uppmanar församlingen i Thessalonike sålunda; ”Sätt en ära i att leva lugnt och stilla, sköta ert eget och arbeta med era händer så som vi har föreskrivit er.”¹²⁸ Lever man

119 Luk 13: 14.

120 Matt 20: 6-7.

121 1 Tim 5: 18, Luk 10: 7, 5 Mos 25: 4.

122 1 Kor 3: 8.

123 1 Kor 4: 12.

124 1 Kor 15: 58.

125 2 Kor 8: 10-12.

126 2 Kor 8: 13-15.

127 Kol 3: 22.

128 1 Thess 4: 11.

så får man aktning och blir oberoende. Sällan slås väl arbetets relation till jordisk överlevnad fast hårdare än i Andra Thessalonikerbrevet; ”När vi kom till er gav vi er som föreskrift: den som inte vill arbeta får inte heller äta.” Att arbeta är nödvändigt för själva världsordningen kräver detta – ”arbeta lugnt och stilla och äta sitt eget bröd.”¹²⁹ Det slås också fast att den som inte fattar detta bör uppfostras och talas tillrätta.¹³⁰

Jesus hade troligen samma yrke som sin jordiske fader Josef och var alltså timmerman eller snickare. Det var vanligt att yrken gick i arv inom familjen. Jesus lämnar ju sedan detta arbete för sin frälsningsuppgift och kallar även andra att också lämna sina arbeten för att bli hans lärjungar. Det finns i texterna jag studerat en mer eskatologisk och pneumatologisk syn på arbetet än man från början kan tro. Det är således Andens kraft som styr arbetet mot frälsning och paradiset. Även om tiderna är mörka så kan världen förändras etiskt genom att människan samarbetar med Guds vilja. Detta sker som jag förstår det genom exempelvis ett intensivt missionsarbete. Där kan Paulus betraktas som ett lydigt Guds verktyg och arbetsetiskt föredöme. Guds ande görs verksam i själva arbetsprocessen och arbetet blir karismatiskt och ändamålsenligt. Detta kan utsträckas till att omfatta omsorgens arbete som det skildras i vissa bibelverser. Både världen och du själv kan förändras genom att arbete utförs för andra. Alltså ett gott kärleksfullt arbete utförs alltid för ett högre syfte och andras bästa och inte bara som ett arbete i individuellt självintresse. Att förverkliga sig själv genom sitt arbete är inget krav som Gud ställer. Det främsta arbetet är oegennyttigt och där är också bön och gudsdyrkan en form av Gudi behaglig arbetstjänst och en insats för mänskligheten – ora et labora – bed och arbeta” som det heter i kristen klostertradition. Fattigdom – kyskhet – lydnad och arbete var också vanliga munklöften.

Trots denna uppfattning menar jag att det såväl i Nya som i Gamla testamentet finns en i huvudsak ambivalent syn på arbete – det pendlar mellan att se arbete som ett nödvändigt ont och samhällets behov av flit och arbetsamhet. Det fanns på Jesu tid en uppfattning om en skillnad mellan aktade och föraktade yrken. Aktade yrken var sådana som var förknippade med jordbruk i vid bemärkelse samt ärlig köpenskap och de flesta hantverk. Yrken med mindre värde var sådana som kopplades till oärlighet och osedlighet samt hanterandet av illaluktande och smutsiga ämnen. Även herdar och sådana som tog upp skatt och tull hade låg status.¹³¹ Någon mer utvecklade syn på arbete som ett moraliskt projekt eller arbetsetik finns inte i NT. Det finns inte några specifika Jesusord om arbetets betydelse eller om relationen mellan människa och arbete. Fast sedvänjan att lära sig sin faders arbete är ju också en form av arbetsplikt och uppfostran. Samtidigt är det så att tanken på den snara frälsning och väntan på Jesu återkomst och det nyetablerade paradiset som var spridd i den tidiga kristendomen inte direkt inbjuder till en massiv och oreflekterad arbetsinsats. Tillbaka till paradiset innebär ju också, så vitt jag kan begripa det, tillbaka till ett tillstånd av permanent arbetslöshet eller arbetsbefrielse från jordiska uppgifter som vi känner dem. Men under jordelivet ska människan inte

129 2 Thess 3: 10-12.

130 2 Thess 3: 15.

131 Lars Hartman et al 1973: 209f.

vara överksam och speciellt inte i förhållande till sin nästa. Genom att följa sitt kall gör den kristne sin nästa en viktig tjänst. Det mest triviala yrkesarbete blir då till en kristlig kärlekstjänst.¹³² Arbetet är ändå en plikt som för de herdor som först uppvaktade Jesusbarnet efter födelsen och sedan skyndsamt och pliktstroget vände åter till sin fårhjord för att sköta sin syssla.¹³³

Luther – Katekes och protestantism

Det brukar sägas och oftast med hänvisning till den tyske sociologen och filosofen Max Weber (1864-1920) att det finns ett förhållande mellan den protestantiska kristendoms-tolkningen i Västeuropa och framväxten av kapitalismen som idé. Kristendomen eller snarare den protestantiska etiken och då främst i den kalvinistiska och mer puritanska tappningen skulle då främja ett strävsamt liv utan några krav på extravaganser och uppmana människor till att utan knot utföra sin gärning i det allmännas tjänst, spara och ackumulera kapital för att sedan investera detta i nya kreativa företag. Denna religionens sociala roll var enligt Weber inte oviktig för det västeuropeiska samhällets positiva ekonomiska utveckling. I detta sammanhang är den kristna kallelsens idé viktig. Med detta menas den inställningen att alla människor har en kallelse att utföra en uppgift och en plikt att fullfölja denna kallelse. Kallelsen innebär också att varje individ ska göra sitt yttersta i sitt arbete som en del av Guds stora plan med mänskligheten För att travestera ett känt yttrande. Fråga dig alltså inte vad Gud kan göra för dig utan vad Du kan göra för Gud. Lev ditt liv på ett sätt så att Gud kan ha användning för dig. Enligt Roland Bainton med referens till Martin Luther så gällde den gudomliga kallelsen alla "hederliga syster-sättningar" för "Gud har kallat människan till att arbeta medan han själv arbetar".¹³⁴ Att imitera eller härma Gud och Kristus verkar kunna betyda att både arbeta efter kallelsen i världen som Luther tycks mena eller som augustinmunken Thomas a Kempis (1379/1380-1471) menar i sin uppbyggelsebok *De imitatione Christi* (Om Kristi efterföljelse) att leva ett världsfrånvänt och asketiskt liv och bära sitt eget kors på samma sätt som Jesus bar sitt. Två vägar mot samma mål som kanske inte är så oskiljaktiga som man först kan tro. Luther hade även enligt Bainton synpunkter på det intellektuella arbetet eller tankens arbete och säger; "Vad det gäller undervisning är det så ansträngande att ingen borde syssla med det för mer än tio år".¹³⁵ Som gammal lärare är jag böjd att instämma.

I ett sammanfattande och klargörande avsnitt i sin bok *Krisbiografier* skriver sociologen Ulf Drugge att livets mening för Luther inte bestod i att arbeta. Att känna arbetsglädje blir närmast suspekt sett ur ett kapitalackumulerande perspektiv. Snarare är det så att ett mödosamt arbete är nödvändigt för att överleva och hindrar utvecklandet av lättja och girighet. På så sätt stämmer inte Max Webers idé om kopplingen mellan den protestantiska etiken och kapitalismens anda. Arbetet är en plikt och du ska arbeta i tron.

132 Alexander Radler 1995: 148f.

133 Luk 2: 15-20.

134 Roland H. Bainton 1960: 201.

135 Roland H. Bainton 1960: 203.

Åkern harvas. "Ackerbau", träsnitt av Jacob Koebel (från www.deutschefotothek.de; 2013-06-24).

Arbetet blir ett kall och det faller sig då naturligt att hjälpa fattiga och nödlidande. Människan fortsätter Guds skapelseverk genom sitt arbete. Carl-Henrik Grenholm ser bland annat detta när han analyserar Luthers kallelselära. Denna lydnad inför Guds ögon är ett viktigt Lutherskt incitament för att utföra och känna sig nöjd efter ett gott dagsverke.¹³⁶ Du har gjort din plikt.

Vad står det då om arbete i den en gång i Sverige så spridda och välkända Martin Luthers Lilla Katekes med kort utveckling. Utläggningen av fjärde budet om att hedra sin fader och sin moder slår fast att detta samtidigt innebär att "tjäna dem".¹³⁷ Tjäna föräldrarna i det bondesamhälle där katekesen hade sin största spridning och publik borde nog främst betyda att tjäna dem genom att hjälpa till i självhushållet och med jordbruksarbete i allmänhet. Människan är ju Guds egen skapelse som kontinuerligt ska delta i skapelsegärningen men det är Gud som upprätthåller själva skapelseverket genom sin "nåd och faderliga godhet", utan att människan egentligen förtjänar det.¹³⁸ Vilodagen skall helgas men "Sex dagar skall du arbeta och förrätta alla dina sysslor;" innan du på den sjunde dagen vilar från jordiskt arbete och tillsammans med församlingen söker uppbyggelse i Guds ord och sakrament.¹³⁹ Visst arbete får dock utföras på vilodagen om det inte kan uppskjutas. Det är sådant arbete som "kristlig kärlek fordrar". För sabbaten är gjord för människan och inte tvärtom. Så vad gott är, är lovligt att göra. Exempelvis menar Luther att "Jesus gillade, att man på sabbaten gav människor och djur föda samt räddade dem ur livsfara."¹⁴⁰

136 Ulf Drugge 2007: 51ff, Grenholm 1988/1994.

137 Martin Luthers lilla katekes: 4 (Femtonde upplagan).

138 Martin Luthers lilla katekes: 7.

139 Martin Luthers lilla katekes: 30f.

140 Martin Luthers lilla katekes: 33f.

Katekesens anvisningar är anpassade för jordbruksmiljöer och motiveras med lämpliga evangelierreferenser. I sjunde budet som handlar om att inte stjäla så befäller Gud även underförstått ”att vi skola vara arbetsamma”, och det noteras av Luther att även ”Paulus skaffade sig sitt uppehälle genom sitt arbete samt förmanade tessalonikerna att arbeta med stillhet och äta sitt eget bröd.”¹⁴¹ Denne ”hedningarnas apostel” hade som brukligt var även bland laglärde ett yrke, nämligen tältmakarens. För Paulus var det viktigt att kunna skaffa sig sitt uppehälle med hjälp av sina egna händer. I nionde budet sägs det att man inte ska längta efter andras ägodelar utan vi ska ”vara nöjda med vår del”.¹⁴² Förnöjsamhet är en dygd även om vi alltid måste vara beredda att bekämpa ”det medfödda fördärvet i vår natur” som vill hindra oss från att göra det goda.¹⁴³ Guds omsorg om människan visar sig genom Guds försyn. Guds försyn hjälper oss när vi är trogna ”vårt kall”. Att vara trogen sitt kall innebär att arbeta idogt. För den som inte vill arbeta skall inte heller äta.¹⁴⁴ Arbetsmoralen är uttalad i den lilla katekesen som med frikostig användning av bibelcitater slår fast arbetets stora vikt och nödvändighet.

En bok som tar upp arbetets värde ur ett kristet, svenskt och lutherskt perspektiv är *Arbetets värde*. I denna studiebok i kristen arbetsetik skriver Bengt O. Myrgård, Sigge Niwong och Bo Nylund under redaktion av Carl-Henrik Grenholm med målsättning att stimulera till att bearbeta arbetslivsfrågor på församlingsnivå samt inspirera församlingarna till konkreta insatser i avsikt att upprätta arbetets värde.¹⁴⁵ Boken från 1977 är författad och utgiven av en redaktionskommitté som är tillsatt av Svenska kyrkans centralråds arbetsgrupp för Kyrkans samhällsansvar, som det heter på bokomslaget. Boken utgår från perspektivet att människan är Guds medarbetare i det ständigt pågående skapelseverket. I det arbetet förverkligar hon sig som en skapande varelse vilket betyder att arbetet har ett högt värde i kristen tro och tradition.¹⁴⁶ Boken har en integrerad studieplan upplagd på så sätt att varje kapitel lämpar sig för en sammankomst och efterföljande diskussion av de frågor som finns efter varje avsnitt. Boken ger även utrymme för studiebesök. Någon liknande bok har jag inte träffat på i min undersökning men vilken spridning den fick i det konkreta församlingsarbetet under slutet av sjuttioalet vet jag inte.

Psalm och bön

Psalm 183 i **Den svenska Psalmboken från 1986** ”Som sådden förnimmer Guds välbehag i fattig och stenig mull” av B. E. Nyström (1936) verkar som gjord för småländska markförhållanden. I den prisas Gud för mödans skull. Högst tveksamt och först efter hårt arbete ger marken ifrån sig av sin rika gröda. Sedan när helgen kommer ”Så lär mig, o Herre, att tro, att helga mitt verk åt din kärleks sak och glömma mitt eget liv. Den

141 Martin Luthers lilla katekes: 46.

142 Martin Luthers lilla katekes: 50.

143 Martin Luthers lilla katekes: 53.

144 Martin Luthers lilla katekes: 64f.

145 Carl-Henrik Grenholm 1977: 10f.

146 Carl-Henrik Grenholm 1977:7.

bördas tyngd som gör ryggen rak, du skördarnas Herre, mig giv.” Konklusionen blir att du arbetar i ditt anletes svett för en högre sak. Arbetet förädlar och gör dig till en viktig medarbetare i skapelseverket. Eller som Britt G. Hallqvist (1973) skaldar i psalm 182 vers 2-3.

”En dag som andra
då klockan tickar
om knog och jäkt
En dag att leva,
en nådegåva
som Gud oss räckt

På väg till verkstad
fabrik och skola
vi får ett bud
att vi skall tjäna
varann och dela
vårt bröd från Gud.”

Varje dag är en gåva från Gud att använda sig av på bästa sätt i tjänst för sin nästa och i gemenskap med Gud. Hallqvist är också involverad i psalm 291 vers 2 där tro och arbete (handling) och nästakärlek hör samman;

”Hjälp oss att vadhelst vi verka
tjäna dig, men ock varann,
att tillsammans enigt stärka
det som bäst oss gagna kan.”

Tålmod är en dygd som i Psalm 283; ” Med Jesus fram genom arbetsmödan, de många dagarna utan lön, den tid du bidar den sena grödan, de väntans år utan svar på bön,”. En bondepsalm av J. A. Eklund (1909) lämplig för den alltid åt naturkrafterna så utlämnade jordbrukaren.

Arbetet är självt en gudstjänst, en frigörande kraft som i psalm 290; (Ch. Wesley och bearbetad A. Widegård 1979):

”Gör all min gärning
till en tjänst
med liv och mening i.
När mödan tynger ner min kropp,
gör mig i anden fri.”

Frostenson (1965), 499:

”Timmarna i möda,
hets och rusningstid
tillhör dig – ej bara
tyst och ensam tid”

Dagen betyder arbete; ”Oss dagen möda ger och slit. Det får vi alla märka.” Natten är vila; ”Men natten skänker ro och frid och trötta kroppar stärkas.” Efter att tåligt burit arbetets börda i tjänst åt herren så är det eviga livet belöningen (Psalm 501. Dansk folkvisa bearbetad av A. Frostenson 1976. Jfr psalm 554 v 4). Arbetet är mödosamt men ”Verka tills natten kommer, kallelens verk är stort: hela livet behöves, dagarna svinner fort” (Psalm 585, I. Coghill 1854/S. Dahlquist 1913).

”Välsigna, Gud, vår arbetsdag
låt rätt och sanning tryggas,
och låt med frihet, vett och lag
vårt verk på jorden byggas.
Och led oss alltid, Amen.” (Psalm 594 v 2 K. G. Hildebrand 1984)

Det finns böner för arbete och mot arbetslöshet i **Den dagliga andaktens böner i Den svenska psalmboken**. ”Vi tackar dig, Gud, för vårt dagliga arbete. Låt oss förstå att vi inte arbetar för oss själva, utan för hela den värld du har skapat.” (Nr 8) Dagen välsignas, ”dess plikter och arbete, dess vila och glädje. Välsigna mina händers arbete...” (Nr 14) Gud tackas för arbete och fostrande provningar. (Nr 17)

”Käre Fader, giv att vi omsorgsfullt
sköter vårt arbete och tar på all-
var vårt ansvar för varandras liv
och välfärd.” (Ur Nr 51)

Nr 107 är en bön vid en vanlig arbetsdag;

”Tack, gode Gud, för mitt dagliga
arbete. Tack för att jag har det,
och för att jag orkar med det. Tack
för att jag får vara med och ge
andra människor deras dagliga
bröd, och för att mitt eget bröd
kommer till mig genom andra
människors arbete. Vi hör så nära
samman, vi lever av varandras
kraft.”

Vi arbetar i oegennyttig solidaritet i det allmännas och Guds tjänst;

”Jag tackar dig för att också mitt
 eget arbete får flyta in i denna stora
ström av liv och rinna ut till många,
som jag aldrig får se.”

Det finns böner om kraft att orka med dagens arbete och böner om att inte behöva känna sig övergiven när allt går emot en i det dagliga slitet (Nr 108 och 121).

En annan källa till arbetets betydelse i den kristnes vardag är **Oremus**. (Svensk katolsk bönbok utgiven av Katolska liturgiska nämnden 1991). Med utgångspunkt i den betraktelse som kallas "Jesu fördolda liv i Nasaret" (176) talas det om Jesus i Galiléen; "Där lever du i trettio år, upptagen av kampen för det dagliga brödet" – "Han gav upp allt och antog en tjänares gestalt." Livet i Nasaret beskrivs (177);

"Det förflyter under vardagligt, enformigt och hårt arbete. Du arbetar inte bara en dag eller för nöjes skull, utan under större delen av ditt liv vill du dela deras lott som måste arbeta i sitt anletes svett för att kunna överleva. Du känner utmattning och tomhet i din egen kropp, du får smaka den bitterhet som hör till människans villkor på jorden. Detta gör du av kärlek till de miljoner och åter miljoner bröder och systrar som långsamt slits ut under en övermäktig arbetsbörda. För att kunna visa oss din kärlek går du in under våra villkor, för att med ditt liv och arbete helga vårt liv och arbete, förvandla dess förbannelse till välsignelse och med din utblottelse uppenbara meningen med all mänsklig strävan."

En uttolkning är att Jesus av kärlek identifierar sig med människans villkor. Han bär våra bördor och tar på sig det ställföreträdande lidandets arbete. Det tunga arbete som kan förändliga dig i tjänst för Gud, Skapelsen och Nästan. "Kom till mig, alla ni som är tyngda av bördor. Jag skall skänka er vila." Texten fortsätter med en bön;

"Låt oss be. Gud, välsigna vårt dagliga arbete genom det tunga arbete som din Son utförde. Ge oss kraft och livsmod när vi försöker att göra det som måste göras. Låt oss se vårt eget arbete som ett deltagande i din fortgående skapelse, i Sonens återlösnings av världen och som en tjänst åt medmänniskorna. Hjälps oss att tåligt bära den ofrånkomliga tyngden utan bitterhet eller uppgivelse, och låt oss få känna skapandets glädje. Om detta ber vi genom Jesus Kristus, din Tjänare, som kom för att göra din vilja och nu lever och råder i evighet. Amen."

Arbetet tillhör livet och blir uthärdligt först i ett evighetsperspektiv. I ett kristet perspektiv lever du inte för dagen utan för evigheten.

Alla har en uppgift att fylla och att begripa detta är en nåd att be om (178); "Gud, ge oss nåden att inse vikten av vår uppgift i världen, så att vi väl utför det vi är satta att göra." Du måste vara ödmjuk och rättvis. Glöm aldrig att du genom ditt arbete tjänar Kristus själv. Bönen fortsätter;

"Låt oss med ett levande exempel genomsyra andan på vår arbetsplats, så att motsättningar löses i rättvisa och kärlek, med allas väl för ögonen och inte med ömsesidig misstanke och illvilja. Lär oss inse varje människas värdighet och värde i dina ögon. Gör vårt liv till en välsignelse från Jesus Kristus, som inte sökte egen fördel utan endast din vilja och som nu lever och råder i evighet. Amen."

Jesus utförde Faderns vilja och bönerna vill att du som läsare ska ha samma tillit och vara fri och oberoende. Om Jesus sägs det (179); "Du blev aldrig arbetets slav." När den rätta tiden kom så kunde Jesus "utan tvekan och dröjsmål följa din nya kallelse." Den jordiska uppgiften måste tas på allvar; "Låt det samhälle vi bygger på jorden bli en förberedelse för ditt himmelska Jerusalem." Det jordiska arbetet har ett eskatologiskt

mål. Vi hjälper alla till att etablera den yttersta dagens paradiset. Kan arbetet bli mer meningsfullt och framtidsinriktat? För att använda populära termer så är du som kristen medarbetare involverad i det ultimata entreprenörskapet.

Det finns också en särskild bön för industriarbetet (343); ”Fader, du kallar män och kvinnor att genom sitt arbete dag för dag ta del i ditt skapelseverk.” Alla kan, om vi vill det, skapa en medmänsklig och rättvis värld; ”där var och en kan finna ett arbete som motsvarar hans mänskliga värdighet och gudomliga kallelse.” Vad du gör av ditt liv är inte betydelselöst eller en slump. Alla har en viktig uppgift. En bön (395) från *Bönboken Oremus* speciellt tillägnad Arbetet får avsluta denna genomgång av attityder till arbetet i kristna psalmer och böner;

”Herre, gode Fader i himmelen. Du har kallat mig till din medarbetare. Med mitt dagliga arbete skall jag gestalta min del av din stora värld. Tack för ditt förtroende, tack för de talanger och möjligheter som du gett mig. Låt mig nu få tjäna dig varje dag med hängivet arbete, med hjälpsamhet, förståelse och uppmuntran. Låt mig på min arbetsplats få vara någon till hjälp med gott humör, uppmärksam blick och förlösande ord, så att missförstånd röjs ur vägen, misstron övervinns, samförståndet bevaras. Låt mig så lämna mitt bidrag till en bättre värld. Gör mitt liv till en lovsång som får sin fulländning i dig.”

Som Guds arbetskamrat gör du alltid ditt bästa efter de förutsättningar du har men du har också ett socialt ansvar för att i arbetet vara en god medmänniska. Detta är ditt bidrag till en bättre värld.

Islam

En grundläggande islamisk uppfattning är att människan skall vara aktiv i världen och tjäna skapelsens Herre som uppenbarat sitt ord för människorna genom profeten och sändebudet Muhammed. Människan har genom skapelsen fått ett förnuft att använda när hon studerar världen och genom detta förnuft blir det möjligt att tolka Guds tecken i skapelsen. I Koranen sägs så vitt jag kan finna det inte i klartext att människan skall vara en arbetande individ. Men uppfattningen att människan ska lära känna skapelsen innebär också den tjänande plikten att genom sitt arbete vara verksam i skapelsen.¹⁴⁷ Människan har fått livet som en gåva av Gud och bör förvalta det väl. I Koranen står det att; ”Helt visst ha Vi skapat människan för (ett liv av) slit, plågor och prövningar.”¹⁴⁸ Nyckelordet i grundtexten är **kabad**, som betyder plåga, prövning, bekymmer, vedermödor, slit. Uppfattningen är att det är mödosamt att leva, men vill man leva ett rättskaffens liv så verkar det ofrånkomligt att det innebär arbete.¹⁴⁹

Islamologen Leif Stenberg säger; ”En allmän teologisk bild av arbete kan sägas vara att mittfåran av sunnitisk islam anser att människan ska ha hög arbetsmoral och arbeta för sin, familjens och samhällets bästa.”¹⁵⁰ Det finns inom teologin och i religiösa berättelser

147 Christer Hedin 1996: 114ff.

148 Koranens budskap 1998: Sura 90:4.

149 Koranens budskap 1998. Se Sura 90 not 3. 914.

150 Leif Stenberg 2005: 185.

telser en idealbild av den fromme handelsmannen där det inte finns någon motsättning mellan tro och att tjäna pengar. Inkomsten ska dock användas på ett moraliskt sätt.¹⁵¹ Vanligtvis är plikten att arbeta och försörja en familj männens angelägenhet. Omständigheter när kvinnor tvingas bidra till familjens försörjning genom lönearbete kan ge upphov till familjekonflikter på grund av männens traditionella försörjningsplikt.¹⁵² En uppfattning som inte är helt olik en tidigare mer spridd kristen attityd till förhållandet mellan kön och yrkesarbete.

Utsagor om arbetet i ordspråk och talesätt

Ordspråk är världen över en kollektiv och folklig källa till gängse attityder. Ordspråk är också en tidlös vishetslitteratur av rang. I traditionella samhällen var användandet av ordspråk ofta förbehållet de äldre. Detta motiveras med att det kräver en hel del erfarenhet för att veta vilket ordspråk som är lämpligt i en uppkommen situation. ”De svenska ordspråken prisa arbetet som livets högsta goda och adelsmärke, men en och annan bitter ton blandar sig i hyllningskören.” Så skriver Fredrik Ström i Svenska ordspråk.¹⁵³

Den som arbetar sover gott för; ”Arbetet gör sömnen söt” och den som arbetar kan förändra verkligheten; ”Arbetet gör kullerstengatan till ett salsgolv.” Men det är inte alltid som det lönar sig att arbeta; ”Arbete och möda, sill och bröd till föda.” En kritisk bild av ett gammalt statarsverige? Lättjan hånas. ”Lata armar och tomma tarmar höra ihop” och ”Sömnigt tryna vinner blott snarksegrar.”¹⁵⁴

Flera ordspråk pekar på ett samband mellan arbete, framgång och en mätt mage. ”Människan är till arbete född”.¹⁵⁵ Att vara flitig är en folklig dygd och att vara lat är en dödssynd. Talesätt jag själv hört är ’Flit bygger berg’ och ’För fliten är ingenting omöjligt’. ”Arbete är det bästa tidsfördriv”.¹⁵⁶ I huvudsak finner vi i ordspråken en positiv syn på arbete. Ordspråk som ”Arbetaren är sin lön värd” har en gammaltestamentlig dimension liksom förhållandet mellan att arbeta och ta igen sig; ”Arbete utan hvila varar inte länge.”¹⁵⁷ Det finns i flera ordspråk en orsakskedja mellan lättja och fattigdom. Därtill föder ofta lathet fram laster av olika slag.¹⁵⁸ Det gamla bondesamhällets strävsamhetsideal avlöses efter hand av andra attityder i mer moderna ordstäv. Bra betalt blir nu det primära. Arbete är ett nödvändigt ont, som i följande tvetydiga ordspråk; ”Det måste löna sig att tjäna pengar.”¹⁵⁹ I ordspråk från övriga Europa ser vi att det finns stora attitydlikheter. Människor ska arbeta och arbete är något gott i sig. Lathet ska undvikas och detta karaktärsdrag hånas ofta i ordspråk.¹⁶⁰ I exempel världen över finner vi liknande attityder. ”Sysslolöshet alstrar oseder” menar ett kinesiskt talesätt. Gud/Himlen har en

151 Leif Stenberg 2005: 185.

152 Leif Stenberg 2005: 137, 186. Se även Naser Khader 1996: 10f, 92.

153 Fredrik Ström 1981: 44.

154 Fredrik Ström 1981: 44f.

155 Fredrik Ström 1981: 144.

156 Pelle Holm 1973: 26.

157 G.A Landgren 1889/1979: 7.

158 Pelle Holm 1973: 204, 225.

159 Ulf Palmfelt 1991.

160 Jens A.A. Stabell Bilgrav 1985.

mening med varje människa; ”Om himlen skapar en människa har den en uppgift för henne.”¹⁶¹

Det finns ett isländskt ordspråk som gisslar den overksamme – ”lat man lämnar ogärna sovvarm säng.”¹⁶² Ett arabiskt pekar på förhållandet att människan är bekväm av naturen och därför ska ha lön först efter utfört arbete; ”Förskott på lön bromsar arbetet.”¹⁶³ ”Lättjan är en mäktig fiende” menar ett japanskt ordspråk. Ett ordspråk av persiskt ursprung pekar på förhållandet att arbetet ska vara njutningsfullt och frivilligt för att uppskattas eftersom ”Förhatligt arbete gör dig till slav.”¹⁶⁴

Arbetsredskap ska hållas fria från rost och knivar ska vara vassa – å andra sidan; ”En hantverkare med verktyg som alltid är blanka är en dålig arbetare.”¹⁶⁵ ”Vingården kräver arbete, inte böner” är ett turkiskt ordspråk och ”Utan svett ingen honung” menar ett slovenskt.¹⁶⁶

Ett afrikanskt ordspråk säger att; ”Arbete är bra så länge man inte glömmer bort att leva.”¹⁶⁷ Alltså balans mellan arbete och fritid är vad som eftersträvas. Det finns också afrikanska ordspråk som pekar på att den som slarvar med sådden får en dålig skörd. Noggrannhet är en dygd. Man finner även ordspråk från Afrika om behovet av att hjälpa varandra med större arbetsuppgifter. Gör du en helhjärtad arbetsinsats så gagnar det fler än dig själv.¹⁶⁸ I Merutradition från Tanzania finns ordspråk om både lathet och företagsamhet. Det är bättre att någon tigger av dig än att du själv tigger från andra. Det finns ett värde i arbete och inställningen till personlig egendom i dessa Meruordspråk är positiv. Attityder indikerar – Ge inte upp för lätt därför att svårigheter är till för att övervinnas och uthållighet/tålamod är viktiga mänskliga egenskaper.¹⁶⁹ Det finns också Yorubaordspråk från Nigeria som uttryckligen säger att när det gäller att förändra framtiden så måste du lita på dig själv. Det finns inga gudar som hjälper en oföretagsam eller lat person. Ditt viktigaste stöd är dina egna händer och armar.¹⁷⁰ I första hand måste du tydligen lita till din egen förmåga.

Här slutar första delen av Roland Hallgrens essä om arbete. Den avslutande delen kommer i nästa nummer av HumaNetten och inkluderar en lista över referenser.

161 Herman Stolpe 1969a: 23, 39.

162 Herman Stolpe 1974: 24.

163 Herman Stolpe 1965: 47.

164 Ole Kragh 1981: 16, 183.

165 Herman Stolpe 1969b: 55.

166 Ivar Wallensteen/Gunnar Brusewitz 1991: 34f.

167 Ivar Wallensteen/Gunnar Brusewitz 1991: 38.

168 Herman Stolpe 1980: 29, 34, 72.

169 Raimo Harjula 1997: 61f, 65, 71.

170 Roland Hallgren 1988a: 139 och Roland Hallgren 1988b: 238:10.8.

Towards a new world: Paths towards a Neolithic society in southern Scandinavia

Av Mats Larsson

Introduction

I will in this article focus on how people changed their way of life and how they perceived the landscape at the time of the introduction of farming in southern Scandinavia. How was the settlement pattern affected and did the view, and use, of the landscape change that much, and if that was the case, why? The starting-point will be the late Mesolithic Ertebölle culture in Denmark and Scania, southern Sweden. In a second part I will discuss the earliest Neolithic and the adoption of agriculture as well as the construction of the first monuments.

The Late Mesolithic

From at least 5500 BC until 4000 BC the Ertebölle culture existed in the whole of Southern Scandinavia with concentrations to Denmark and Southern Sweden. In Northern Germany it goes under the name Ellerbek. The Ertebölle culture is perhaps primarily known for three things: the introduction of pottery, the vast kitchen middens and the large cemeteries. In the following I will introduce some of the issues that are of importance in the context of this article.

The kitchen middens on Jutland are due to their often complex stratigraphy of great importance in the interpretation of the settlement history and chronology of the late Mesolithic as well as the Earliest Neolithic. The middens are often highly structured with distinct fireplaces, working areas and dumps.

A good place to start the discussion is the Björnsholm kitchen midden in the central Limfjord area of northern Jutland (Andersen 1993:59). Close to it, an Early Neolithic grave with a timber construction was excavated (Andersen & Johansen 1992). The dating of the kitchen midden is between 5050-4050 cal BC (Andersen 1993: 61). This implies a more or less continuous habitation for about 1000 years. This is maybe an extreme as we also know of sites like Meilgård that were in use for about 500 years (Liversage 1992:102). In addition to excavations in the kitchen midden itself, an area behind it was excavated as well. Only very sporadic traces of habitation were revealed (Andersen 1993: 66, 2001:26-29). The only more substantial features found in the midden are hearths. These occur in all levels of the midden. There are however no traces of huts, pits or postholes, so it is still an enigma where people actually lived. The ones that we have belong to the older phase of the Ertebölle culture such as Bredasten in Scania and Lollikhuse (Larsson 1986; Sørensen 1995).

The answer to this problem might be that the middens were a type of coastal sites at which people performed their daily routines, fishing, hunting and so forth. They did not actually live here, though, so the question is: where did they live and what did their hut/houses look like? It might be that the middens were only a part of the actual settlement area but this notion doesn't really answer the question. We have to look elsewhere for a possible answer to this. The apparent lack of more substantial traces of huts or houses, especially from the later part of the Ertebölle culture, has been one of the most discussed issues in Scandinavian Mesolithic research over the years; why do we not find any more substantial traces of occupation (for a review see Biwall et al 1997; Cronberg 2001:81-89)? One of the most intriguing new aspects of the late Mesolithic has therefore been the excavation of several houses and huts at the site Tågerup in western Scania (Cronberg 2001: 89-149). The site is not located directly at the coast but in a sheltered position in a deep lagoon. The oldest remains are from the Kongemose culture (Karsten & Knarrström 2001). One of the houses, House I, was a circular construction rebuilt in two stages. The other one, House II, was an 85 m² rectangular longhouse with a singular row of roof supporting posts. House III has been described as a shelter, 15x4, 5 m large and with an opening towards the south.

The chronology of the houses is complicated, as discussed by Cronberg (2001:147). The radiocarbon dates are, except for two, all way too young and are mostly Neolithic or Bronze Age. The dating of the houses therefore had to be based on a study of the transverse arrowheads (Vang-Petersen 1984). This dates the houses to the early and middle phases of the Ertebölle culture. Interestingly enough a couple of pottery sherds are mentioned from House III. They are accordingly dated to the Ertebölle culture (Cronberg 2001:143). Pottery is not adopted in Denmark and Scania until c. 4600 cal BC (Hallgren 2004:136). If the interpretation of House III is correct, it is not older than 4600 cal BC. So, at last, we now have clear evidence that during the later Ertebölle period people built substantial house structures.

This obviously changes our view of the late Atlantic hunters a lot. It also, I believe, has implications for the way we should perceive the subsequent Neolithic period.

Man, memory and landscape

One main issue that has been discussed over the last decade is to what degree Neolithic man changed his concept of land and the myths and stories about it. As John Barrett (1994:93) has suggested this might have a long history, perhaps going back to the Mesolithic in that those places might have been part of a much wider seasonal cycle of movement. This is also what the evidence from the middens suggests. It is obvious that they were seasonally used as well as used for different reasons – some for the hunting of swans and migrating birds like Aggersund (Andersen 1978). Certain middens like Norsminde, Ertebölle and Björnsholm have traces of earlier occupation. These pre-midden layers are radiocarbon- dated to between 4960-4600 cal BC (Andersen 2001:24).

Places like these could be termed “persistent places” and such places would have engendered a sense of time and belonging (Cummings 2002:79). Places and landscapes were used and re-used for centuries and eventually people settled down and felt at home. This involves an important change, which significantly alters people’s roles in the landscape and their view of it. They gave specific places like rocks and streams names and in creating paths in the forest they also created links between both places and people. Myths and stories are then told about it and the place thus becomes historical (Thomas 1996:89). If we go with this notion it is obvious that monuments as well as other constructions fitted into a landscape already filled with potent and symbolic places (Cummings 2002:107). If we for a minute go back to the Ertebölle culture and look a little bit further on their use of the landscape it is rather obvious that they used a diversity of ecological areas ranging from the fjords of eastern Jutland to the inland of Scania. An inland site like Ringkloster from the late Ertebölle culture on Jutland is in this context of great importance (Andersen 1975). Contacts between this site and the coastal area at for example Norsminde fjord is clear because of the existence of bones from sea mammals (Andersen 1975:85).

I will in the following argue that there is a change of focus in the settlement and connected to this also a change in how people perceived the landscape that they lived in. The focus will be on southernmost Sweden, Scania. The starting point will be the often discussed change in settlement pattern between the late Mesolithic and the early Neolithic (M. Larsson 1984). The large coastal sites were more or less abandoned as permanent settlements. They were however still used seasonally by the early farmers. New areas inland were occupied, preferably sandy soils close to water. The sites have usually been seen as small, about 600-1000m² but this notion is however under discussion today (M. Larsson 1984; Andersson 2003:175).

What actually motivated this shift in settlement and why did people move? Was the shift actually that radical? As discussed above the inland area was by no means an unknown entity. The change in settlement area might be seen as a functional response to economic changes, i.e. changes in subsistence altered the structural conditions under which the new subsistence could operate. Mesolithic man had of course knowledge of different ecological niches and the move might not have been that upsetting. Motivations for doing this, we can argue, must have been formulated into strategies by people who had a certain level of knowledge about their social and natural environment. People were active agents in the way in which the settlement sites, the farming plots and so on were chosen. They created meaningful landscapes, which helped them to develop a sense of group identity as well as a personal identity.

As noted by Magnus Andersson (2003:161) in his work in western Scania there are few if any traces of Mesolithic habitation on the Early Neolithic inland settlements. Several of the earliest Neolithic settlements also had a distinct location in the landscape. They were situated on ridges or small hills in the undulating landscape. This is especially true for the sites with large amounts of pits like Svenstorp and Månasken in SW Scania (M.

Larsson 1984, 1985). The pits are often layered, meaning that they were actually recut and reused. Large amounts of flints debris are found in the pits, but also obviously unused implements like flake axes, flake scrapers and in some cases even complete axes and vessels (M. Larsson 1984, 1985). The interpretation of these pits has usually emphasized function; they were waste pits. However, some of the pits with complete axes or vessels have been re-interpreted as ritual pits (Karsten 1994; Andersson 2003:169; Rogius et al 2003; M. Larsson 2007).

Above I mentioned that memory is important in creating new identities but also in recollecting the distant past. The coastal sites were reoccupied and used seasonally during the earliest Neolithic period. Strassburg (2000:292) mentions that there is a marked change in funerary rites 4900-4700 cal BC as for example observed at the Skateholm cemetery. People seem to use red ochre sparingly and there are very few, if any, depositions of red deer antlers. Interestingly enough, if this notion is correct, we can in the earliest Neolithic see that red deer antlers were once again deposited not in graves but in pits that very often are associated with long barrows. At the site Almhov in Malmö (Western Scania) several pits with antlers were excavated a few years back (Gidlöf et al. 2006; Rudebeck 2010: 83-253). These pits are associated with three long barrows. In for example pits 6, 232 and 3868 several parts of red deer antlers were found (Gidlöf et al. 2006:64, 65, 71). Pit 6 was radiocarbon dated to 3940-3690 cal BC (Ua-17156), which is very early in the Neolithic sequence (Gidlöf et al. 2006:61). Liliana Janik (2003:116) discusses the possible function of different animals as markers of cultural identity. In the light of the discussion above, this is a highly intriguing possibility. If the significance of different animals changed over time it might be vital for the interpretation of the ways in which the Early Neolithic unfolded and evolved. The notion of memory is important here as well.

The reuse of the coastal areas for different purposes is also evident from the earlier mentioned site, Björnsholm. Here a grave structure with an occupation layer was excavated in 1988. The stone-lined pit was found together with two large pits, a ditch and three intact pots and belongs to a group of well-known Danish Long-Barrows (Andersen & Johansen 1992:38). It was situated c 20 m to the rear of the midden. The Long Barrow was built very close to the Ertebölle midden and to the subsequent Early Neolithic settlement. This could also be seen as a way for humans to connect with both the past and the present. The construction of this Long Barrow and its use would also add to other memories associated with this place.

Above I have at some length discussed the notion of memory and the connection between inland and coastal sites in the Early Neolithic. How then did the neolithisation come about? I will argue that to understand and interpret what happened we have to go back to the late Ertebölle culture. The late Ertebölle period 4300-4000 cal BC is named import phase 5 by Lutz Klassen (2004:104) and it is obvious that there is a marked rise in the number of imported objects like shoe-last axes, copper axes etc. These foreign items evidently were loaded with potent images and had a symbolic value. They played

an active part in the transformation of society (Fischer 2002). There could of course have been other, less archaeologically visible, transfers that took place. Marek Zvelebil for example argues that furs and marriage partners circulated and that this slowly built up relations and understanding between communities (Zvelebil 2003).

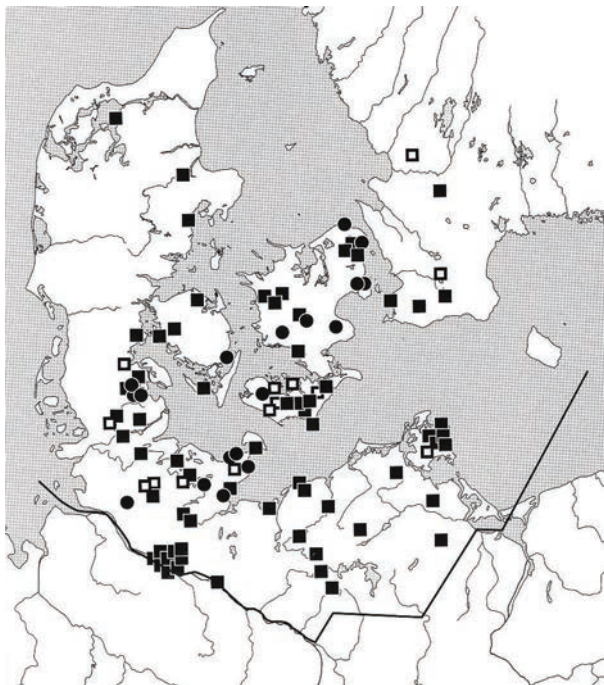

Fig. 1. Klassen import phase 5, 4300-4000 BC (Klassen 2004)

In the period 4600-4000 other things happen. Altogether there is evidence for a change in the use of marine resources during the period 4800-4600 cal BC. It is obvious that there is a rise in the use of marine resources like oysters and during the same period of time we see a marked growth of the middens. This culminates in the period 4600-4000 cal BC (Andersen 1993:74). Evidence from excavations in the middens during the last decades has also revealed that the middens actually were divided into smaller sites

with hearths, work floors etc. (Andersen 2001:32). The notion that the late Ertebölle sites were very big is in other words under discussion. They were continuously used for a long period of time, though.

Fig. 2. Shoelast axe (Photo: M. Larsson)

From the existing evidence we have, with the exception for Dragsholm on Zealand, no graves or cemeteries from this period (Price et al. 2007:139-219). Interestingly enough we have no evidence for the use of pots in late Mesolithic funerary rituals (Koch 1998:157).

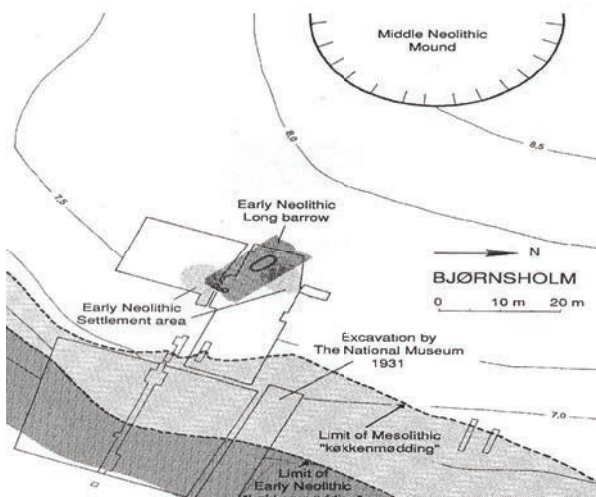
How then did people adapt to the new situation? As mentioned above there is a change in the settlement pattern at the beginning of the Early Neolithic, c 3950 cal BC. New areas inland are used; the digging of a large number of pits at some sites as well as the building of the first Long Barrows are all parts of this new scenario.

So why discard complete vessels and implements? We can, as mentioned above, not just see the pits as waste pits but as evidence for something much more profound. Richard Bradley (2000:131) has said, referring to Britain, that these artefacts were returned to the elements from which they were formed. According to Julian Thomas (1999) the digging of pits are associated with feasting and the things deposited in the pits are a

sort of remembrance of these feasts. This must in many ways have changed how people perceived the landscape. By bringing together different elements, the sites eventually became a microcosm of the landscape as a whole. To perform rituals was an important part of the structuration of society and the rituals helped people to not only connect and re-connect with their ancestors, but also with the future. This topic has been widely discussed during the last decade or so (Thomas 1991 ch.4; Bradley 2000, 2005).

Fig. 3 (right). Grave XI from Skateholm with red deer antlers (Photo M. Larsson)

Fig. 4 (below). Björnsholm kitchen midden (Jutland) (After Andersen 1993)

There is also of course a profound resemblance between the kitchenmiddens and the Long Barrows both in their sheer size but also in the way human bones were deposited. From the Björnsholm midden, scattered human bones were found (Andersen 1993:78). This connects the midden as a place of both life and death to the later Early Neolithic monument. Through narratives going back centuries in which these sites and middens figured meaning and remembrance took on a new dimension and they were transformed into something much more potent in the Early Neolithic. The digging of pits and the associated depositions as well as the deposition of pots and axes in rivers and lakes helped people to connect and re-connect with not only the ancestors but also with the future. Rituals were thus an important part of the structuration of society and they helped people in times of change. In turning to the past and linking up with the ancestors, ritual was a way for the people to adjust to a new situation. The dispersed settlements, the sites with the large amount of pits and the Long Barrows provided the basis for a common identity

among the people who lived at and used these sites. Peter Bockugi (1988:190) has written that they were the settlements of the ancestors that legitimated that the surrounding territory was used. It is by contextualising the new in relation to the old that innovations are rendered intelligible and legitimate, and given a place in the lived experience of human communities. At the local level, the adoption of domesticated plants and animals, and of new technologies and artefact styles, must have been conducted strategically by people who had a certain level of understanding of their own material conditions and collective history - 'knowledgeable social actors'.

Thus we can view the first monuments as a medium to preserve social order and it was at the same time part of a communal activity. The building of a monument significantly alters people's roles in the landscape and their view of it. Structures are both the medium and the outcome of social practices (Parker Pearson & Richards 1994:3). This notion has been expressed rather elegantly by Matthew Johnson (1994:170) as follows: "Landscape is all about a sense of place; architecture is simultaneously a moulding of landscape and the expression of a cultural attitude towards it".

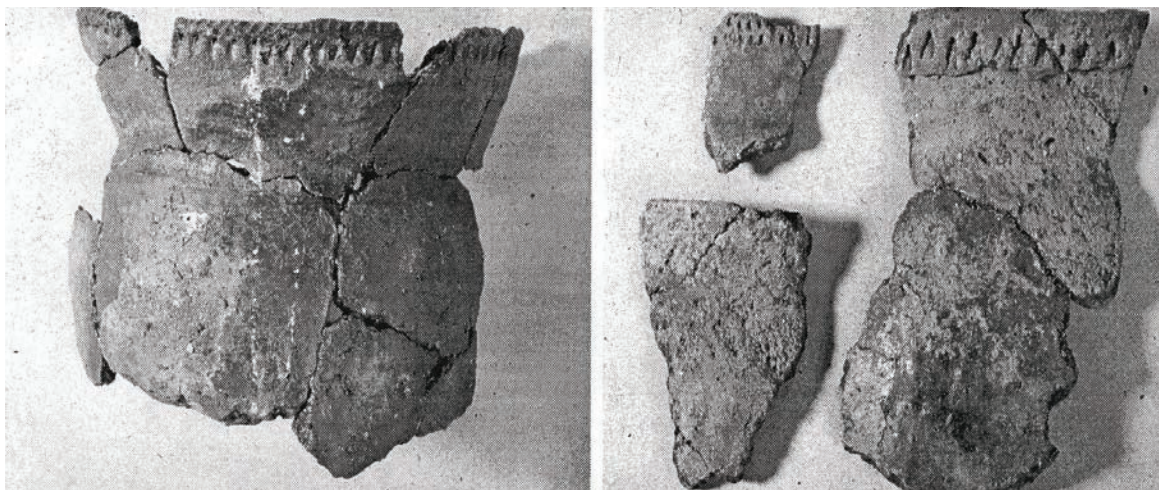

Fig. 5. Early TRB pottery (Oxie group) (After M Larsson 1984)

There is one last remark to be made regarding the way in which material culture or symbols helped to constitute a new world. I would here draw the attention to the obvious similarity between the flint inventory of the Ertebölle culture and the earliest Funnel Beaker culture (Oxie group). The existence of transverse arrowheads, flake axes and singular core axes in the latter has been noted and discussed as evidence for a close connection between these. This close connection actually only exists in the earliest Neolithic (Oxie/Svenstorp) and is gone in the later stages (Bellevuegården/Virum; cf M Larsson 1984:162; Fischer 2002:351-355).

Christopher Gosden (1994:35) has proposed that standardized material forms provide a support for people when dealing with rapid changes in society. This might thus be seen as a part of the communal memory. Mixing old and new elements made it possible for people to create "a new world" (Thomas 1996:37). Public meanings especially of ethnic identity and interpretations were negotiated and contested. In times of rapid change

people used, re-invented and re-used both new and old principles while still being able to communicate, as we have seen, through the medium of material culture.

What I have argued for in this article is that there are many similarities between the late Ertebölle culture and the Early Funnel beaker culture in their use of material culture. Still, the changes that we can observe are profound: a new settlement pattern, a new economy and the building of the first monuments. The re-use of the middens and the coastal sites, the use of red deer antlers and the similarity in material culture all point to a common history. Implicit knowledge, habitual practice and material culture may be seen as forms of cultural inheritance which are passed on to new generations and modified by innovation. In addressing this process it is important to recognise that artefacts, architecture and landscape are not merely the result of human action, but the media through which human projects are carried forward.

They also imply the legitimacy of age and tradition; they are a matter of deep structure that does not change (Bell 1997:210). Taken together the past helped people not only to connect and re-connect with the ancestors, but also with the future. In this way a “New world” was created. Or was it a “sign of the gods”? (L. Larsson 2007:607)

REFERENCES

- Andersen, S.H. 1975. ”Ringkloster, en jysk inlandsboplads med Erteböllekultur”. *KUML* 1973/74, 11-94.
- Andersen, S.H. 1979. ”Aggersund. En Ertebölleboplads ved Limfjorden”. *KUML* 1978, 7-50.
- Andersen, S.H. 1993. “Björnsholm. A stratified Kökkenmødding on the Central Limfjord, North Jutland”. *Journal of Danish Archaeology* 10, 1991. 59-96.
- Andersen, S.H. 2001. ”Danske kökkenmøddinger anno 2000”. In O.L. Jensen. S. Sörensen & K.M. Hansen (ed). *Danmarks jaegerstenalder – stus og perspektiver*, 21-43. Hørsholm: Hørsholms Egns Museum.
- Andersen, S.H. & E. Johansen. 1992. “An Early Neolithic grave at Björnsholm, North Jutland.” *Journal of Danish Archaeology* 9, 1990. 38-58.
- Andersson, M. 2003. *Skapa plats i landskapet. Tidig- och mellanneolitiska samhällen utmed två västskånska dalgångar*. Malmö: Acta Archaeologica Lundensia 8:22.
- Barrett, J. 1994. *Fragments from Antiquity: Archaeology of Social Life in Britain, 2900-1200 BC*. Oxford: Routledge.
- Bell, C. 1997. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. Oxford: Oxford University Press.
- Biwall, A, R. Hernek, B. Kihlstedt M. Larsson, & I. Torstensdotter-Åhlin. 1997. ”Stenålderns hyddor och hus i Syd- och Mellansverige”. In M. Larsson & E. Olsson, (ed). *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. 265-300. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr. 23.
- Bogucki, P. 1988. *Forest Farmers and Stockherders: Early Agriculture and its Consequences in North-Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bradley, R. 2000. *Archaeology of Natural Places*. London: Routledge.

- Bradley, R. 2005. *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*. London: Routledge.
- Cronberg, C. 2001. "Husesyn". In P. Karsten & B. Knarrström (ed.) *Tågerup specialstudier*, 82-154. Skånsk spår-arkeologi längs Västkustbanan. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Cummings, V. 2002. "All Cultural Things: Actual and Conceptual Monuments in the Neolithic of Western Britain". In C. Scarre (ed.) *Monuments and Landscape in Atlantic Europe: Perception and Society During the Neolithic and Early Bronze Age*. 107-122. London: Routledge.
- Fischer, A. 2002. "Food for Feasting? An Evaluation of Explanations of the Neolithisation of Denmark and Southern Sweden". In A. Fischer & K. Kristiansen (ed.) *The Neolithisation of Denmark*, 343-393 Sheffield: Sheffield University Press.
- Gidlöf, K., K. Hammarstrand-Dehnman & T. Johansson (ed) 2006. *Almhov-delområde 1. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Malmö: Rapport nr 39 Malmö Kulturmiljö.
- Gosden, C. 1994. *Social Being and Time*. Oxford: Blackwell.
- Hallgren, F. 2004. "The Introduction of Ceramic Technology around the Baltic Sea in the 6th Millennium". in H. Knutsson (ed.) *Coast to Coast*. Arrival, 123-143. Uppsala: Coast to coast books, no.10.
- Janik, L. 2003. Changing Paradigms: Food as a Metaphor for Cultural Identity". In M. Parker-Pearson (ed.) *Food, Culture and Identity in the Neolithic and Early Bronze Age*, 113-125 Oxford: British Archaeological Reports International Series 1117.
- Johnson, M. 2000. *Self-Made Men and the Staging of Agency*. In M. A. Dobres & J. Robb (ed). *Agency in Archaeology*. London: Routledge.
- Karsten, P. 1994. *Att kasta yxan i sjön: en studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. Lund: Acta Archaeologica Lundensia. Series in 80, 23.
- Karsten, P. & B. Knarrström 2001 (ed). *Tågerup specialstudier. Skånska spår - arkeologi längs Västkustbanan*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Klassen, L. 2004. *Jade und Kupfer: Untersuchungen zum Neolithisierungsprozess im westlichen Osteseeraum unter besonderer Berücksichtigung der Kulturentwicklung Europas 5500-3500 BC*. Aarhus.:Jutland Archaeological Society. Moesgård's Museum.
- Kihlstedt, B., Larsson, M. Nordqvist, B. 1997. "Neolitiseringen i Syd- Väst- och Mellansverige – social och ideologisk förändring". In M. Larsson & E. Olsson (eds). *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. 85-133. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr. 23.
- Koch, E. 1998. *Neolithic Bog Pots from Zealand, Mön, Lolland and Falster*. Copenhagen: Nordiske Fortidsminder Serie B, vol.16:.
- Larsson, M. 1984. *Tidigneolitikum i Sydvästskåne. Kronologi och bosättningsmönster*. Acta Archaeologica Lundensia 4:17: Lund.
- Larsson, M, 1985. *The Early Neolithic Funnel Beaker Culture in South-West Scania, Sweden*. Oxford:British Archaeological Reports International series 264.
- Larsson, M. 2007. "I Was Walking Through the Wood the Other Day: Man and Landscape During the Late Mesolithic and Early Neolithic in Scania and Southern Sweden". In B. Hårdh, K. Jennbert & D. Olausson (ed) *On the Road. Studies in Honour of Lars Larsson*. 212-217. Stockholm.:Almqvist & Wiksell International.

- Larsson, L. 2007. "Mistrust Traditions, Consider Innovations? The Mesolithic-Neolithic Transition in Southern Scandinavia". In A. Whittle & V. Cummings (ed) *Going Over: The Mesolithic-Neolithic Transition in North-West Europe*, 595-616. Oxford: Proceedings of the British Academy 144.
- Liversage, D. 1992. *Barkaer: Long Barrows and Settlements*. Copenhagen: Arkaeologiske Studier vol. 9.
- Parker-Pearson, M. & C. Richards 1994. "Architecture and Order: Spatial Representation and Archaeology". In M. Parker-Pearson & C. Richards (ed.) *Architecture and Order: Approaches to Social Space*. 38-73. London: Routledge.
- Petersen-Vang, P. 1984. "Chronological and Regional Variation in the Late Mesolithic". *Journal of Danish Archaeology* 3. 21-45.
- Price, D.T, S.H.Ambrose, P. Bennike, J. Heinemeier, N. Noe-Nygaard, E.B. Petersen, P. Vang Petersen, M.P. Richards 2007. "New Information on the Stone Age Graves at Dragsholm, Denmark". *Acta Archaeologica* vol. 78:2, 193-219.
- Rogius, K, N. Eriksson & T. Wennberg, T. 2003. "Buried Refuse? Interpreting Early Neolithic Pits". *Lund Archaeological Review* 2001. 7-19.
- Rudebeck, E. 2010. "I trästodernas skugga – monumentala möten i neolitiserings tid". In B. Nilsson & E. Rudebeck (ed) *Arkeologiska och förhistoriska världar. Fält, erfarenheter och stenåldersplatser i sydvästra Skåne*. 83-253. Malmö: Malmö Museer, Arkeologienheten,
- Strassburg, J. 2000. *Shamanic Shadows: One Hundred Generations of Undead Subversion in Southern Scandinavia, 7000-4000 BC*. Stockholm: Stockholm Studies in Archaeology 20.
- Sörensen, S. 1995. "Lolikhuse – A Dwelling Site Under a Kitchen Midden". *Journal of Danish Archaeology* 11, 1992-93, 19-29.
- Thomas, J. 1991. *Rethinking the Neolithic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomas, J. 1996. *Time, Culture and Identity: An Interpretative Archaeology*. London: Routledge.
- Thomas, J. 1999. *Understanding the Neolithic*. London: Routledge.
- Vang-Petersen, P. 1984. "Chronological and Regional Variation in the Late Mesolithic of Eastern Denmark". *Journal of Danish Archaeology* 3, 7-19.
- Zvelebil, M. 2003. "People Behind the Lithics: Social Life and Social Conditions of Mesolithic Communities in Temperate Europe". In L. Bevan & J. Moore (ed) *Peopling the Mesolithic in a Northern Environment*. 1-26. Oxford: British Archaeological Reports International Series 1157.

Varumärkesfetischism och tidsdetaljer: Om Malmö, Manhattan och Ystads svinalängor

Av Magnus Eriksson

Inledning

Chick lit är en gränsgenre. Den balanserar romantik- och underhållningsromanens spänningsskrav mot en idémässig framtoning som förgrenas ner i Romantikens bildningsroman. Den hävdar också en feministisk medvetenhet, fast denna vanligen har mer gemensamt med Madonna än med Simone de Beauvoir. Det är också en genre som passar väl in i den målgrupp som bokbranschen definierat som ”young adults”, alltså en publik som förutsätts vilja ha en typ av romaner som intar ett mellanläge mellan ungdomsboken och den roman som inte åldersdefinierats.

Gränsen mellan vad som av hävd betraktas som underhållning respektive seriös litteratur luckras upp från båda håll. I det följande kommer jag därför att fokusera på likheter och skillnader mellan en representativ chick lit och två av det litterära etablissemanget hyllade romaner, båda fick Augustpriset. Analysen tar fasta på chick lit-genrens varumärkesfetischism, som den kommer till uttryck i Plum Sykes roman *Bergdorf Blondes* (svensk översättning *Bergdorfblandiner*), och sätter denna i relation till den fetischering av tids- och miljödetaljer vi ser i Torbjörn Flygts roman *Underdog*. För perspektivets skull jämför jag också med Susanna Alakoskis skapande av en tidsmiljö i *Svinalängorna*.

Chick lit: romantisk ideologi och varumärkesfetischism

Två saker slår mig när jag läser chick lit. Den ena är den traditionella kärleksideologin. Chick lit ansluter till den klassiska romantikgenren, på samma sätt som flärdromanen ett årtionde eller två tidigare. Vägen till den sanna kärleken må vara mödosam, men i slutet hittar hjältinnan fram. Men de båda sentida arvtagarna distanserar sig också från romantikromanens hävdvunna mönster. Flärdromanen betonade sexualiteten, ofta på ett fränt sätt. Det förlånade genren äronamn som ”tantsnusk” och ”the shopping and fucking novel”. Men sexualiteten skrevs också in i kärleksideologin. Det var först med den rätte som hjältinnan fick leva ut sin sexualitet på egna villkor. Dessförinnan hade hon skändligen utnyttjats.

Även i chick lit är sexualiteten ett bärande motiv. Genrens hjältinnor vet vanligen vad de vill. Några av dem utnyttjas, andra utnyttjar. Och huvudpersonen finner den sanna kärleken, den som helar henne och råder bot på allt som drabbat henne i det förflutna. Åtminstone oftast, kärleken kan bli en bisak i romanen. Då leder inte alltid skeendet fram till den slutliga föreningen och bekräftelse av en traditionell kärleksideologi. Maria

Nilson framhåller också i sin bok om genren att en del svenska chick lit-författarinnor avviker från mönstren genom att skriva om ”vardagssex”, som inte alltid är så glamoröst.¹

Den andra saken som slår mig är varumärkeshysterin. En sådan fanns också i flärdromanen, men i chick lit svämmas den över alla breddar. Varumärkena står som spön i backen och läsaren upp i halsen. De är så frekventa att de rentav innebär ett läsmotstånd för den som på sin höjd är ytligt bekant med märkes- och designernamn. Så kan även en underhållningsroman utmana läsaren, fast utmaningen ligger helt på ytplanet. Där kan texten bli svårforcerad, någon djupverkan skapar inte varumärkesfetischismen.

Fast buden går isär. I inledningen till antologin *Chick Lit: The New Woman's Fiction* refererar Suzanne Ferriss och Mallory Young till en studie av Jessica Jernigan, som hävdar att chick lit-genrens intresse för ”fashion and cocktails” inte blott är en ytlig samtidsmarkör utan att det också på djupet speglar konsumtionskulturens problem.² Ferriss och Young lägger själva till att många chick lit-romaner ”focus on the simultaneous pleasures and dangers of consumerism.” De anför Sophie Kinsellas *Shopaholic Trilogy* som exempel. I sin analys av den romansviten hävdar dock Jessica Lyn Van Slooten att det konsumtionskritiska perspektivet är nerotonat.³ Hon skriver att konsumtionen främst är ett verktyg för huvudpersonen Becky att skapa och omskapa sin identitet. Becky upprättar listor i sitt inre över sina inköp, där hon anger plagg och märke. Hon beskriver inte sina plagg, hon anger blott märke eller designernamn. Enligt Van Slooten hjälper varumärkena Becky att ”create herself as fashionable and trendy”.⁴ Det är alltså varumärket, inte plaggets utseende, som är det väsentliga i huvudpersonens identitetsskapande. Van Slooten lägger till att upprättandet av listor, för övrigt ett vanligt inslag i det senaste decenniets populärkultur och populärkulturjournalistik, förstärker Beckys identitet, eller hennes självförståelse.

Juliette Wells generaliserar iakttagelsen, när hon skriver att varor och varumärken är av grundläggande betydelse för genrens hjältinnors ”self-conception and self-presentation”.⁵ Det är därför som författarinnorna ägnar lika mycket utrymme åt att beskriva anskaffandet av kläder som åt gestalternas utseende.

Varumärkesfetischismen har enligt dessa forskare både tematisk och teknisk signifikans. Konsumtionen är en viktig del av gestalternas identitetsskapande, men varumärkena är också berättartekniskt betydelsefulla som motor i personskildringen. Inget av detta utesluter tanken att chick lit-genrens bild av konsumtionen också rymmer en varning för dess avigsidor. Men frågan är hur det eventuellt kritiska perspektivet kan harmoniseras med den produktplacering som Stephanie Harzewski uppmärksammar, när hon berättar

1 Maria Nilson, *Chick lit: från glamour till vardagsrealism*, Lund: Btj, 2008, sid 93f.

2 Suzanne Ferriss & Mallory Young, *Chick Lit: The New Woman's Fiction*, New York: Routledge, sid 4.

3 Jessica Lyn Van Slooten, ”Fashionably Indebted” i Ferriss & Young, sid 219-238.

4 Van Slooten, sid 224.

5 Juliette Wells, ”Mothers of Chick Lit?” i Ferris & Young, sid 47-70. Citerad passage från sid 62.

om hur huvudpersonen i Carole Matthews roman *The Sweetest Taboo* körde en Ford Fiesta som en del av en överenskommelse mellan författarinnan och Ford.⁶

Kärlek och varumärken i *Bergdorfblandiner*

Både den traditionella kärleksideologin och varumärkesfetischismen präglar Plum Sykes roman *The Bergdorfblandines*, 2004.⁷ Enligt Maria Nilson ”lever romanens unga och mycket rika kvinnor ett märkligt låtsasliv, där de på olika sätt försöker lära sig att skickligt manipulera en man till giftermål.”⁸ Hon skriver vidare om dessa kvinnors önskan att ”få en dyrbar förlovningsring och att sedan ha ett underbart och påkostat bröllop.”⁹

Romanen är skriven i jag-form. Huvudpersonen och berättaren kallar sig själv ”Moi”; namnet syftar snarare på det franska pronomenet än på den feministiska litteraturforskaren Toril Moi. Redan i romanens första mening får vi veta att ”Bergdorfblandiner är en grej.”¹⁰ I den följande meningen konstaterar Moi att ”absolut alla vill vara en, men det är i själva verket

très komplicerat.”¹¹ Inledningen är effektiv. Läsarens uppmärksamhet riktas direkt mot romanens centrala tema, de s k Bergdorfblandinernas liv. Den rymmer också en indirekt personkaraktäristik. Vi får en alls icke särskilt diskret antydning om att Moi både är en beskäftig pladdrare och att hon obekymrat svänger sig med franska ord, som det visar sig företrädesvis pronomenet ”moi” och förstärkningsordet ”très”. Det antyder även en ironisk position, som understryks av att ”Moi” lika obekymrat påstår sig tala ”flytande franska, emellanåt.”¹² I det första kapitlet upprättat hon också den i genren obligatoriska listan. I sin första lista tecknar ”Moi” ner sina karaktärsdrag. Flera listor följer i romanen.

I det första kapitlet anges också ett stort antal varumärken och designernamn: Calvin Klein, Missoni klänningar, Manolo Blahnik, Chloé jeans, Rogan, Seven, Earl, Juicy, Blue Colt, Harry Winstons förlovningsringar, L.L.Bean-ryggsäckar, Hermès Birkin, Chanel, Mendel-minkjackor, Vuitton, Marc Jacobs. Jag kan ha missat några namn, eller blott varit oförmögen att identifiera dem. ”Moi” nämner dessutom flera butiker och restauranger.

6 Stephanie Harzewski, ”Tradition and Displacement in the New Novel of Manners” i Ferriss & Young, sid 29-46.

7 Eva Mazetti-Nissens svenska översättning *Bergdorfblandiner* gavs ut 2006 (Stockholm: Prisma). För citaten som följer hänvisas till pocketutgåvan (Stockholm: Norstedts, 2007).

8 Maria Nilsson, sid 65.

9 Ibid.

10 Plum Sykes, sid 5.

11 Ibid.

12 Plum Sykes, sid 8.

Men hon skapar också en polaritet som understryker Bergdorffblondinernas egenskaper. ”Moi” skriver att hon ibland ”ser ut som någon hämtad ur en film typ *Fargo*.”¹³ Det verkliga skräcktillståndet är alltså att se ut som någon av de skandinavisk-amerikanska gestalterna i bröderna Coens kriminalfilm. Den negativa avgränsningen får ännu en accent i beskrivningen av Julie Bergdorffs, den främsta i kretsen, medievanor: ”Julie tycker att New Yorker och reklamfri teve är helt fördärvliga och trista och att alla borde läsa *US Weekly* och titta på *E!* istället.”¹⁴

Varumärkena blir en del av romanens normsystem. Det hjälper till att definiera det positiva idealet, det som kontrasterar mot Fargo-människornas tråkiga liv, eller mot New York-intelligentian. Bokens hjältinnor kan få en klänning influgen från Paris med Federal Express. De lägger astronomiska summor på hårslingor, och deras exklusiva skor, byxor och klänningar namnges omsorgsfullt. Men Juliette Wells iakttagelse att namngivandet är viktigare än beskrivningen i chick lit gäller inte fullt ut. I varumärkesrabblandet smyger sig även in ett eller annat ord som berättar om plaggets färg eller längd.

Varumärkena används också för att skapa det första intrycket när en ny gestalt introduceras: ”Muffy hade på sig en Oscar de la Renta-poncho med fransar, limegröna stuprörssmala byxor och tillräckligt med smycken för att tömma en diamantgruva.”¹⁵ Även om bara ett namn nämns, ger det den första associationen i den bild som sedan byggs ut med ett par till sin form beskrivna byxor och till sin mängd beskrivna diamantsmycken. Varumärkena bidrar också till den indirekta personbeskrivningen. När ”Moi” grälar med en av sina älskare utbrister denne: ”Du skulle inte märka en apokalyps om den inte var försedd med Gucci-etikett.”¹⁶ Reaktionen är belysande: ””Det är faktiskt Chloé som är min grej’, viskade jag sorgset. Han visste ingenting om mig, inte ens någonting så stort.”¹⁷

Passagen kan naturligtvis tolkas konsumtionskritiskt, som en bild av det sociala och existentiella främlingskap som den rastlösa jakten på konsumtionskicker skapar. Men då skulle romanen som helhet kunna reduceras till den bilden. Det vore förödande, eftersom texten i så fall skulle bli ytterligt redundant eller tautologisk. Snart sagt vartenda ord i boken kunde då anföras som stöd för den kritiska idén utan att den fördjupas eller förtydligas; den skulle endast få en additiv tillväxt, som en allt större mängd av utsagor med identisk betydelse. Och vart tar underhållningsvärdet vägen i en sådan läsning?

Varumärkena och designernamnen är en del av romanens konkreta referenssystem. En annan del utgörs av filmer, tv-serier och tidskrifter; beskrivningen av Julie Bergdorffs medievanor är en del av detta, liksom skrällen för att se ut som en Fargo-gestalt. Men romanen ger fler exempel. ”Moi” berättar att New Yorks dejtningkultur är värre än i *Sex and the City*. När hon skriver om hur den perfekta mannen påverkar henne, jämför hon med filmer som *Casablanca* och *The Talented Mr Ripley* och ett ”pas de deux ur

13 Plum Sykes, sid 6.

14 Plum Sykes, sid 12.

15 Plum Sykes, sid 32.

16 Plum Sykes, sid 95.

17 Ibid.

Svansjön.¹⁸ Plum Sykes låter sin berättare växla mellan kommersiella underhållningsprodukter och högkulturella verk, vilket kunde rymma en kritisk udd mot en konservativ hierarkisering av kulturella uttryck. Men hon ger också en ironisk släng åt en sådan förståelse när hon låter "Moi" utveckla sin idé om den ideale mannen: "Enligt de romantikens lagar som jag lärt mig av klassiska filmer som *Sömlös i Seattle* finns det bara en Den Ende och det finns inget man kan göra åt det."¹⁹

Nora Ephrons film *Sleepless in Seattle* gjordes 1993, elva år innan Plum Sykes gav ut sin roman. Endast en filmhistorisk oskuld skulle ens idag kalla filmen en klassiker. Kritiken av en kulturkonservativ hierarkisering skulle också omfattat ett kritiskt ifrågasättande av kanonisering och klassikerbegrepp. Den läsningen förblir hypotetisk. Den obesvärade vandringen i filmhistorien antyder snarast att "Moi" är oreflekterad, inte att hon skulle vara medvetet kritisk mot hierarkiseringen.

Det är alltså svårt att passa in Bergdorffblondiner i Jessica Jernigans idé att chick lit kritiserar konsumtionskulturen. I Plum Sykes roman ser vi i stället en fetischering av konsumtionssamhällets mest exklusiva produkter. Perspektivet bekräftas av en berättare som pladdrar på, glatt obekymrad om vad hon egentligen säger. Jämför gärna med Saul Bellows roman *More Die of Heartbreak*, 1987, vars berättare Kenneth Trachtenberg å det vidlyftigaste lägger ut sin filosofi och sina idéer om bland annat de amerikanska universiteten. Hos Bellow handlar det om ett annat segment i samhället och syftet är tydligare kritiskt, men sättet att använda tekniken med den självavslöjande berättaren påminner om Plum Sykes pladdrande "Moi".

Hos Plum Sykes har inte varumärkesrabblandet något kritiskt syfte. Varumärkenas primära funktion är i stället att skapa den positiva delen av en normativ polaritet (där Fargo-gestalterna och New Yorker-läsarna utgör den negativa polen). När de rusar förbi läsarens ögon skapar varumärkena dessutom ett intryck av det naturliga, av en värld där vi alla - författaren, hennes gestalter, läsarna - hemtamt rör sig. Det självklara behöver inte beskrivas. Beskrivningen är främlingens perspektiv. Det självklara pekats ut genom omnämmanden, som om den värld texten upprättar redan är känd av läsaren.

Men den världen utgör också en social miljö, som formas av sin tid. Varumärkena signalerar social tillhörighet och en given tid. Referenserna är så precisa att tiden går att ringas in. Den utgör ett tvärsnitt av den i texten frammanade världens alla positivt konnoterade varumärken och designernamn. En inte alltför djärv gissning skulle peka ut åren runt dess utgivning som romanens tidsmiljö, dess sociala miljö är uppenbar. Frågan blir hur romanen läses när Chloéjeansen eller Manolo Blahniks skor inte längre åtnjuter samma prestige och värdeladdning som när boken gavs ut, eller när de fallit ur läsarnas gemensamma minne. Kommer romanerna att fungera som vittnesbörd om en tid, eller som tecken på den? Kanske ger referenserna mer allmänna och mindre individualiserade signaler om flyktig rikedom och lycka? Eller kommer romanerna att i någon mening av ordet bli obegripliga?

18 Plum Sykes, sid 41.

19 Plum Sykes, sid 87.

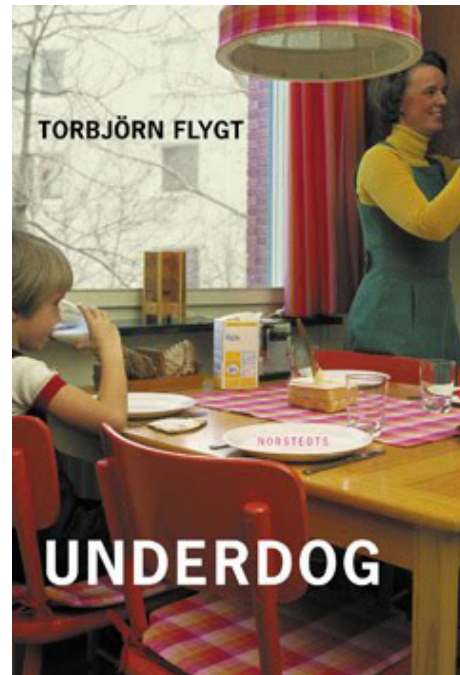
Tidsdetaljerna i *Underdog*

I chick lit skapar namnen och varumärkena samtidskänsla. Men även i romaner som utspelas i det nära förflutna är konkreta och lätt identifierbara referenser viktiga för tidsmiljön. I några av de senaste årens mest framgångsrika svenska romaner, både kritiskt och kommersiellt, kan vi se hur författarna ger bilden av en tid med en metod som minner om chick lit-genrens.

I *Underdog*, som belönades med Augustpriset år 2001, berättar Torbjörn Flygt om sin uppväxtstad Malmö. Han fokuserar på sin egen barn- och ungdomstid på 1970-talet, men han skriver från den vuxne mannens perspektiv och drar linjerna in i sin, och läsarens, samtid. År 2006 belönades Susanna Alakoski med Augustpriset för sin roman *Svinalängorna*. Den handlar om 1960-talets Ystad. Båda författarna skriver om staden där de växte upp, och miljöerna är lätt igenkännbara. Böckerna är skrivna i jag-form, och med hjälp av noggrant inprickade detaljer manar författarna fram en värld ur det nära förflutna, men också en värld som kan kännas avlägsen. Det är också uppenbart att båda författarna vädjar till de läsare som minns den tid de skriver om. Tidsdetaljerna liksom jag-perspektivet manar läsarna att närmast identifikatoriskt träda in i det återkallade förflutna. Inte minst i fråga om *Underdog* har det också stadfästs en bild av att författaren vällustigt vältrar sig i tidsdetaljer. Skulle ett sådant vältrande kunna jämföras med chick lit-genrens varumärkesfetischism?

Torbjörn Flygt skapar sin tidsmiljö främst genom referenser till musik, idrott och sociala skeenden. Hans roman är en utpräglad proletärroman, och vi får nära följa berättarjagets mors erfarenhet från Malmö strumpfabrik, den s.k. ”Strumpan”. När Flygt renodlar den vuxne mannens perspektiv, sätter han också in de sociala skeendena i ett större sammanhang genom jämförelser med de decennier som följde. Där är perspektivet kritiskt. Flygt ger inte en nostalgisk bild av det politiska 1970-talet, men det är uppenbart att han anser att det mesta blev värre därefter.

Musiken har också en framträdande roll i romanen. Namn som Hoola Bandoola Band, Nationalteatern och David Bowie sveper förbi. De markerar första halvan av decenniet. Sedan kommer punkrevolten och namn som Sex Pistols och Tom Robinson Band. När huvudpersonen Johan kommer upp en bit i tonåren och hans syster Monika tar stegen in i en vuxentillvaro (universitet, egen lägenhet) markeras tiden av namn som Bruce Springsteen, Jackson Browne och John Mellencamp. De båda förra kunde även signalerat 1970-talets första hälft, men deras frånvaro där understryker det sociala perspektivet. Springsteen fick sitt genombrott hos en bredare publik i Sverige först med tredje albumet *Born to Run* 1975, och Jackson Browne har alltid haft sin publik främst

bland något äldre, musikaliskt medvetna entusiaster. Även de namnen faller på plats i tidsmiljön.

Det är slående att Torbjörn Flygts konkreta referenser inte i första hand naglar fast ett årtal, utan snarare en tid, eller ett tidsspänn som omfattar några år. Bilden av en barndom som inte riktigt vill kännas vid årsskiftena understryks av passager som den här:

”För på lördagarna ska mormor lyssna på radio, först med en kopp kaffe till Ring så spelar vi, där den ena lustiga dialekten avlöser den andra när svenska folket stiger upp tidigt och ställer sig i telefonkö för att prata väder och division tre-bandy med Hasse Tellemar, och därefter skurar hon golven till Melodikryssset med Bengt Haslum.”²⁰

Referenser av det här slaget kan verka konkreta, men i själva verket är de förhållandevis abstrakta. Vi vet att vi befinner oss i 1970-talet, men när? Hasse Tellemar debuterade som programledare för *Ring så spelar vi* sent 1969, Bengt Haslum i *Melodikryssset* först 1976. Flygt skapar en syntetisk bild av årtiondet. Den tendensen präglar även de flesta av musik- och idrottsreferenserna. Tidigt i boken berättar Johan om hur han och kompisarna bråkade om vem som skulle vara vilken stjärna när de delade upp i olika lag. Namnen Ronnie Hellström, Ralf Edström, Roland Sandberg, Johan Cruyff, Gerd Müller, Johan Neeskens och Franz Beckenbauer susar förbi. VM-fotbollen har gjort intryck, men handlar det om 1974 eller 1978?

En fotbollsentusiast med gott minne eller Brunnhages fotbollsböcker i bokhyllan inser att det är 1974, eftersom varken Müller, Beckenbauer eller Cruyff spelade för sina respektive landslag i VM 1978. Dessutom saknas världsmästarna från 1978 Mario Kempes och Osvaldo Ardiles bland de åkallade stjärnorna. Men för andra läsare ger nog Flygt en mer allmän bild av 1970-talets fotboll. Den syntetiska tendensen i hans tidsskildring bekräftas även av passager som den om lärarna ”som låter oss sitta inne på rasterna och se Stenmark ta hem världscupen i år med.”²¹ Ingemar Stenmark vann den totala världscupen tre gånger på 1970-talet och världscupen i de enskilda slalomgrenarna än fler gånger.

De flesta tidsmarkörerna i *Underdog* är av syntetisk art. De hänvisar till ett förhållandevis obestämt 1970-tal i stället för att tydligt definiera det. Men Torbjörn Flygt sticker in korta passager som direkt pekar ut vilket år det handlar om, som för att ändå hålla fast en tidslinje i skeendet. En av Johans kamrater har varit på Cypern under sommaren, men fick ”evakueras”.²² Då skriver vi 1974. När Monika går på en alternativfestival därför att ”schlagerfestivaler är omoraliska”²³ har vi kommit till 1975. Det året bekräftas i beskrivningar av den varma sommaren och kravallerna i Båstad under Davis Cup-matchen mot Chile. Att Sverige får en ny regering ”efter 44 socialdemokratiska år”²⁴ markerar att vi är framme vid 1976. Björn Borgs Wimbledonfinal mot Jimmy Con-

20 Torbjörn Flygt, *Underdog*, Stockholm: Norstedts, 2011, sid 86. Romanen publicerades först år 2001, men för citaten hänvisas till den senare pocketutgåvan.

21 Torbjörn Flygt, sid 79.

22 Torbjörn Flygt, sid 31.

23 Torbjörn Flygt, sid 72.

24 Torbjörn Flygt, sid 107.

nors får markera 1977, det svenska fotbollslandslaget bittra matcher mot Österrike och Spanien i VM säger 1978. Så rullar det på.

Torbjörn Flygts roman är rik på tidsbundna referenser, men de pekar oftast på ett längre tidsspänn. De precisa referenserna tycks främst ha till uppgift att berätta att ett år till har gått. Detaljerna pekar också på en social miljö, men utgör de ett normsystem som hos Plum Sykes? Vi kan jämföra med musikreferenserna i den brittiske författaren Kazuo Ishiguros novellsamling *Nocturnes*.²⁵ I novellen ”Come Rain or Come Shine” skriver Ishiguro om en ung man och en ung kvinna som träffar varandra på universitetet. De delar sin kärlek till klassisk populärmusik, till ”The Great American Songbook”, till kompositörer som Cole Porter och Irving Berlin och till artister som Julie London och Peggy Lee.

Deras kamrater hyllar den progressiva rockmusiken. Ishiguro nämner inga namn, men en del nyckelord pekar mot gruppen Yes, och kanske även mot de musikaliskt mer vildsinta normbrytarna på Canterbury-scenen. Då drar sig de två vännerna tillbaka och lyssnar på den välgjorda popmusiken, som på trots mot både samtidens kommersialism och musikaliska genreöverskridanden. Men de blir aldrig ett par. Den unga kvinnan gifter sig med en annan. För den forne vännen är dock det sveket ringa jämfört med när han hör henne diskutera någon ny pretentiös rocksvit med andra studentkamrater. Vilken förhärdad opportunist!

I Ishiguros noveller uttrycker musiken en livshållning. I Ian Rankins kriminalromaner, där de musikaliska referenserna är lika legio som varumärkena i en chick lit-roman, står musiken inte blott för en livshållning, utan också för en moralisk och psykologisk kvalitet. Mördarna i en av hans böcker är av någon anledning jazzälskare, medan hans hjältar lyssnar på rockmusik, gärna något äldre sådan.

Hos Ishiguro och Rankin bildar musikreferenserna ett normsystem, precis som varumärkena hos Plum Sykes. Kanske kan den tendensen också skönjas i *Underdog*, men främst ser vi två andra syften med Flygts tidsdetaljer. Dels ger de en bredare tidsbild, dels prickar de mest i förbigående in vissa år för att visa hur tiden förlöper i romanen. Vi ser då en skillnad mellan en syntetisk (sammanfattad eller utspridd) tid och en konkret, fastnaglad och definierad tid. Varumärken och designernamn i chick lit fyller snarare den senare funktionen, både för att ge samtidskänsla och för att skapa en social miljö.

Tidsmiljön i *Svinalängorna*

Tendensen att skapa en syntetisk tid är än tydligare i Susanna Alakoskis *Svinalängorna*. Alakoski skriver om en mer avgränsad tid än Flygt. Vi får följa huvudpersonen Leena från åren just innan hon börjar skolan upp till högstadieåren. Till skillnad från Flygt skapar Alakoski illusionen att vi får höra den unga Leenas röst i romanen, att det är hon som berättar om vad som hände i ett förhållandevis nära förflutet, från 1960-talets sista år fram till mitten av 1970-talet.

25 Kazuo Ishiguro, *Nocturnes*, London: Faber and Faber, 2009.

Alakoski är dock sparsam med de precisa tidsmarkörerna. Liksom hos Flygt är det främst musiken och sociala skeenden som pekar ut tiden. Att Leenas familj, som är finska invandrare, flyttar in i ett nybyggt miljonprogramshus i romanens början ger en förankring i tiden. Ytterligare en antydning ges när Leena berättar om familjens vänner och sina egna kamrater. Familjens närmaste vänner är en annan finländsk familj. ”De hade inga LP-skivor”, berättar Leena.²⁶ Om kamraten Åses storasyster kan hon i stället säga: ”Karin hade både LP-skivor och singlar och gardiner i alla fönster.”²⁷ Åren runt 1970 var lp-skivan fortfarande relativt dyr. På den svenska försäljningslistan *Kvällstoppen*, som sändes varje tisdag, dominerade singelskivor, även om alltfler lp-skivor trängde in på listan. Att en syster till en kamrat hade lp-skivor är något som i Leenas värld var värt att påpeka. Sättet som Alakoski låter Leena tala om dessa skivor får dubbel funktion i texten. Dels förankrar de Leenas berättelse i en social miljö där lp-skivan var något åtråvärt, dels förtydligar de romanens tid. Tiden förtydligas än mer två sidor senare, när vi får veta att Karin hade vita lackstövlar; dessa var på modet kring 1971.

Annars är Susanna Alakoski sparsam med sådana tidsdetaljer. En bra bit in i romanen talar Leena om maten hemma hos Åses mamma:

”Hon lagade Bongs köttsoffa, Campbell’s champinjonsoppa eller fläskkorv med potatis och persiljesås för att det skulle gå fort. Hon stekte frukostkorvar och stuvade makaroner. Stuvade makaroner hemma hos Åse var det bästa jag visste. Mamma kunde inte stuva makaroner. Det var ett svenskt påhitt sa hon. Som att äta kokt vetemjöl. Inte nyttigt för någon. Ibland på söndagar serverade Inga-Lill slottsstek. Ärtor och morötter på burk. Konserverade persikohalvor med kaffegrädde till efterrätt. Eller konserverad cocktailfrukt.”²⁸

Jag är själv född på 1950-talet, och jag känner igen allt. Men det gör nog många som är födda på 1940-talet också, liksom många som är födda långt in på 1960-talet. Det är talande att Susanna Alakoski nöjer sig med två varumärken och att båda är tidlösa. Den omtalade maten förankrar skeendet i en utsträckt tid. Den speglar möjliga matvanor under flera decennier, till dess att de konserverade grönsakerna ersattes av djupfrysta.

Skillnaden mellan den mat Leena får hemma och den som Åses mamma bjuder henne på förstärker den sociala dimensionen i hennes berättelse. Som tidsmarkörer är de där- emot mer ungefärliga än varumärkena hos Plum Sykes och Torbjörn Flygts musik- och

26 Susanna Alakoski, *Svinalängorna*, Stockholm: Bonnier Pocket, 2010, sid 46. Romanen gavs ursprungligen ut 2006, men för citaten hänvisas till en senare pocketupplaga.

27 Susanna Alakoski, sid 55.

28 Susanna Alakoski, sid 59.

sportreferenser. Även musikreferenserna är viktiga hos Alakoski, men de bidrar också till att skapa ett mer syntetiskt tidsintryck. När Leena berättar om *Svensktoppen* nämner hon tre sånger: ”Där björkarna susa”, ”Är det konstigt att man längtar bort nån gång” och ”Sofia dansar go-go”.²⁹ Den senare låg på *Svensktoppen* 1972-1973. Det gjorde även ”Där björkarna susa” i Hootenanny Singers version. Det är rimligen den som spökar i romanen, inte den mer kända versionen med Jailbird Singers som låg på *Svensktoppen* 1965. Detta kunde ge en precis tidsram, men ”Är det konstigt att man längtar bort nån gång” (Lena Anderssons svenska version av Buffy Sainte-Maries landsbygdsromantiska sång ”I’m Gonna Be A Country Girl Again”) låg på listan 1971. Någon sida senare berättar Leena att hon fått en låda singlar av en äldre kamrat. Hon nämner flera svensktopps- och poplåtar utgivna mellan 1968 och 1973.

Det viktiga för Susanna Alakoski är uppenbarligen inte att definiera ett avgränsat tidsnitt, utan snarare att skapa en associationsrik bild av en utsträckt tid. Sångerna ger en stämning och en bild av Leenas upplevelse. För henne bildar sångerna ett sammanhängande minne. Fokus flyttas därmed från det yttre till det inre; Leenas medvetande är det centrala.

Alakoski refererar även till politiska skeenden för att antyda en tidsperiod. ”Ibland tyckte jag att mamma såg lika ledsen ut som Biafrabarnen på teve.”³⁰ Kriget i Biafra pågick 1967-1970. Den fruktansvärda hungerkatastrofen utbröt 1968. Bilderna på svältande barn spreds över världen och gjorde outplånliga intryck. Att Leena tänker på barnen i Biafra när hon ser sin mammas uppgivna ansiktsuttryck är inte någon tillfällighet. Passagen återfinns i ett avsnitt om familjens fattigdom, och sammanställningen lyfter fram två upplevelser som satte sin prägel på Leenas barndom. Men tv-bilderna ger också en tidsstämning: flygplanskapningar, Idi Amin och Vietnamkriget.

På det här sättet skapar Susanna Alakoskis tidsreferenser en syntetisk tidsbild. Det kan ha en psykologisk-realistisk motivering. Det understryker hur minnet skapar sammanhängande gestalter, inte bara hos den unga flickan som tänkt berättare. Men det innebär också mindre risk för en fetichistisk fascination för tidsdetaljer. På några ställen anger Alakoski visserligen en detalj som direkt pekar ut ett år: ”Alla i Fridhem verkade gladare sedan ABBA vunnit Eurovisionsschlagerfestivalen.”³¹ Hon nämner dessutom enstaka årtal: ”Sedan harklade hon sig och började prata om att 1975 var ett internationellt kvinnoår.”³² Det sker dock på en av romanens sista sidor, som för att låta tiden sluta sig.

Varumärken vs tidsmiljö och tidsdetaljer

Finns det då några likheter mellan chick lit-genrens varumärkesfetischism och tidsmärkörererna i romaner om det nära förflutna? I chick lit-romanen pekar varumärken och designernamn ut ett tydligt tidssnitt, samtiden. De skapar en tidskänsla, men de definierar även en social miljö och bildar ett normsystem. Torbjörn Flygt och Susanna Alakoski

29 Susanna Alakoski, sid 94.

30 Susanna Alakoski, sid 70.

31 Susanna Alakoski, sid 195.

32 Susanna Alakoski, sid 253.

antyder i stället en mer syntetisk tid, en period snarare än ett snitt. Det är allra tydligast hos Alakoski. Det kan bero på den sociala miljön. Både *Svinalängorna* och *Underdog* är moderna arbetarromaner, men Leenas familj befinner sig längre ner på samhällsstegen än Johans. Den definieras inte bara av klass, utan också av föräldrarnas alkoholism. Familjen får nöja sig med det som andra kasserat: möbler, skivor, kläder. Den har inte råd att leva i en hypotaserad tid på samma sätt som Flygts mer välanpassade arbetarfamilj, för att inte tala om Plum Sykes hjältinnor.

Men den syntetiska tiden ligger också mer i linje med Susanna Alakoskis estetik än med Torbjörn Flygts. Hon skapar en tänkt upplevelse hos en ung flicka, medan Flygt återskapar en tänkt uppväxt från den vuxne mannens perspektiv. Flickans spontana minne och den vuxnes medvetna minnesakt formar olika uttryck. Därför blir också det normativa draget i Torbjörn Flygts tidsdetaljer tydligare. Hans musikaliska referenser är mer systematiska än Alakoskis och skapar snarare intrycket av en sorterad barndom än en upplevd sådan, som hos Alakoski. Det innebär också en ideologiserad barndom, mer i linje med Plum Sykes normativt konstruerade samtid.

Men alla romanerna vädjar till läsarens identifikationsvilja. Både Alakoski och Flygt skriver om 1970-talet på ett sätt som många läsare kan relatera till, inte bara de som växte upp då. Alakoski må vara mer sparsam än Flygt med tidsdetaljerna, men genom att skriva från barnets perspektiv om ett liv på trots mot omständigheterna låter hon texten växa till en bredare och mindre tidsbunden barndomskildring som läsaren kan relatera till, även den läsare som inte är stadigt förtöjd i det 1970-tal som Alakoski skriver om.

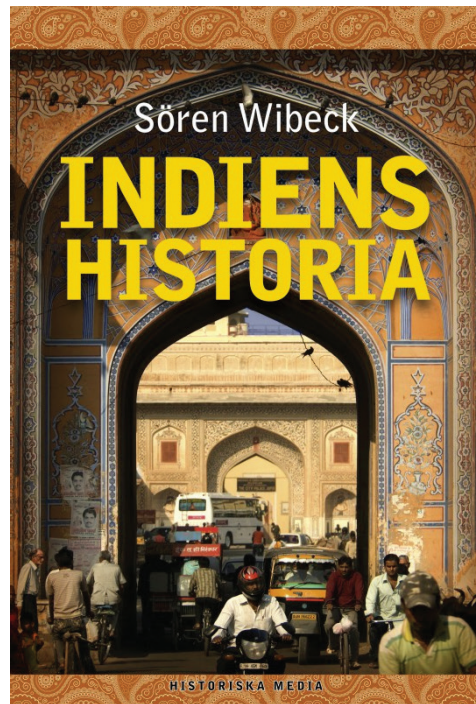
Denna bredare möjlighet finns kanske också i Flygts roman, i hans bild av den arbetande mamman. Men den är också så starkt inskriven i tiden att Flygts bild av tempoarbetet kanske inte vädjar till samma breda erfarenhet som till exempel pionjären Folke Fridells bild av fabriksmänniskan.

Även chick lit-romanen inbjuder till identifikation, men där Alakoskis och Flygts böcker om det nära förflutna ger läsaren möjlighet att identifiera sig med en erfarenhet vädjar chick lit snarare till drömmar. Samtidigt skapar de historiska romanerna en nostalgisk längtan efter något annat (1970-talet, barndomen). De tangerar därmed drömmen, alltså chick lit-genrens *raison d'être*.

Recension

**Sören Wibeck, *Indiens historia*.
Lund: Historiska media 2012.
ISBN 978-91-86297-49-7. 383 sidor.**

Vi är inte bortskämda med god litteratur om Indien på svensk mark. Trots det intresse för indisk religion och andlighet som under långa perioder förelegat, och trots all den uppmärksamhet som utvecklingsproblem i den så kallade tredje världen har genererat, så finns inte mycket till utbud i de svenska bokhandlarna. På historiefrenten har ingen större översikt givits ut sedan Erik Grens slitstarka *Indiens historia* vars senaste upplaga kom 1969. Man kan också nämna Karl-Reinhold Haellqvist och Inger Sondén-Haellqvists mer översiktligt hållna *Indiens, Pakistans och Bangladeshs historia* som i första hand var avsedd som studentlitteratur

och dök upp i ett antal upplagor i början av 1970-talet. Det är alltså hög tid att något nytt och uppdaterat erbjuds en svensk läsekrets. Svenska mediens bevakning av Indien är sparsmakad och det som skrivs handlar ofta om våldsamheter och det explosiva förhållandet till Pakistan. Den snabba ekonomiska utvecklingen och de sociala och kulturella följderna av denna sker i det tysta. Kontrasten är tydlig mot den svenska bevakningen av Kina där det kommit relativt mycket böcker och mediamaterial under senare år.

Journalisten Sören Wibeck är en flitig resenär och skriftställare som arbetat mycket med livsfrågor och religion, även i ett historiskt perspektiv. Vi minns från tidigare hans välskrivna översikt *Korstågen: Västerlandets heliga krig* (2005). Även i *Indiens historia* handlar det i relativt hög utsträckning om just religionens betydelse i den oroliga subkontinentens utveckling. Inte minst har Wibeck föresatt sig att diskutera de historiska rötterna till dagens politiskt laddade religiositet. De länderhistoriker som ges ut idag på den internationella bokmarknaden är ofta baktunga såtillvida att det mesta utrymmet ägnas åt de senaste ett eller två seklerna. Så är inte fallet med Wibecks *Indiens historia*. Ungefär 200 sidor ägnas åt tiden fram till Mogulväldets nedgång i första hälften av 1700-talet. Det brittiska Indien och framför allt självständighetsrörelsen i första hälften av 1900-talet skildras också i stor detalj, och jag kan som läsare tycka att det blir alltför ingående och detaljerat om de olika faserna av Gandhis karriär och kongresspartiets agerande. Samtidigt får de senaste 65 årens historia av självständighet en mer summarisk skildring i tre kapitel och 39 sidor.

Fast det är ändå inte hela sanningen. Wibeck framställer hela tiden en dialog mellan det förgångna och den moderna indiska synen på detta förgångna. Det accentueras av

bokens val av illustrationer som mestadels består av författarens egna fotografier från det samtida Indien. De som forskar i historiebruksfrågor torde ha utbyte av boken. Wibeck har själv intervjuat en lång rad indiska historiker och opinionsbildare och hans arbete innehåller långa citat från samtalen. Intervjuerna tyder på att Wibecks tonvikt på äldre förhållanden inte är malplacerad. Flera fornhistoriska förhållanden är hett bränsstoff än idag och har genererat vitt skilda tolkningar. Det gäller inte minst den ariska invandringens historicitet. I västerländska historieböcker brukar man få läsa att indo-europeiska stammar invaderade Sydasien i andra årtusendet f.Kr. och gav upphov till den vediska kulturen från vilken senare indiska kulturformer härrör. Hindunationalister har argt ifrågasatt denna historieskrivning och hävdar att hinduer är ”infödda barn av jorden, från urminnes tider”. Wibeck köper delvis detta; han påpekar att det finns många sakliga invändningar mot den ariska invandringshypotesen som i grunden är en lärd västerländsk konstruktion från 1800-talet.

Längre fram i tiden följer de muslimska invasionerna på 1000- och 1100-talen som initierar ett antal islamska riksbildningar av vilka Mogulväldet mellan 1500- och 1700-talen är den mest framstående. Mogulväldets slutliga nedgång och fall förklaras av Wibeck med en olycklig kombination av administrativa problem och minskad religiös tolerans. Varför en avlägsen europeisk nation som Storbritannien lyckades få fotfäste och dominera en hel subkontinent från det ena 1700-talet är en svårare makrohistorisk fråga. Wibeck hänvisar till en lokal indisk historiker som menar att skillnaderna mellan Väst-europa, Indien och Kina inte var särskilt stora vid början av 1700-talet. Det var senare under samma sekel som skillnaderna ökade starkt. Militär överlägsenhet, handelsdrivkraft och utnyttjandet av den indiska politiska splittringen ses som delförklaringar till en begynnande kolonialism som hade föga gynnsamma följder för det indiska samhället.

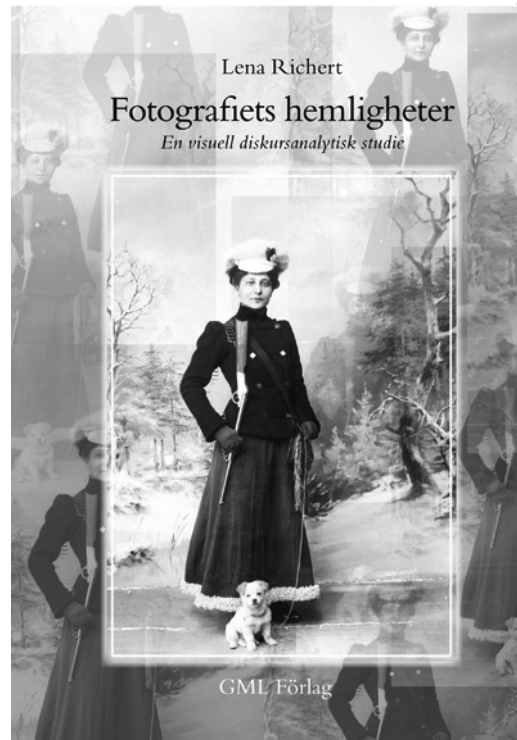
På det hela taget kan jag starkt rekommendera Wibecks översikt. Greppet att föra en dialog om bruket av historia i dagens Indien och visa på äldre historiska frågors samtidsrelevans känns fräscht och okonventionellt. I allmänhet undviker författaren att tugga fakta om successiva dynastier och riksbildningar för att istället ta tag i de stora civilisatoriska frågor som format Indien under en flertusenårig historia. Ovanliga kulturhistoriska teman som sexets betydelse i relationerna mellan de brittiska kolonisatörerna och den inhemska befolkningen tas upp i explicit detalj. Som en historisk introduktion till hinduism, jainism och buddhism fungerar de tidiga kapitlena väl. Nackdelen med boken är att författaren inte alltid varit så grannlaga med detaljerna. En noggrannare faktagranskning hade kunnat eliminera ett stort antal irriterande småfel. Till exempel satt drottning Raziyas make Altunia aldrig på tronen i Delhi (sid. 139), inte heller dog stormogulen Babur år 1526 utan 1530 (sid. 148). Dessa smärre errata undanskymmer dock inte intrycket av en i hög grad läsvärd och välinformerad syntes.

Hans Hägerdal

Ny bok om en kvinnlig sekelskiftesfotograf

Skriven som en visuell diskursanalytisk studie

Ölandskonstnären Lena Richert berättar om den kvinnliga sekelskiftesfotografen Augusta Olson som var verksam fotograf i över ett halvt sekel, från 1800-talets slut och framåt, i Nystad i Finland. Runt 30 000 glasnegativ finns bevarade som ett unikt tidsdokument. Lena Richert arbetar som bildpedagog i Kalmar, på Institutionen för musik och bild vid Linnéuniversitetet. Under åren 2009 till 2011 var hon kopplad till Konstfack i Stockholm för att skriva sin magisteruppsats om Augusta Olson. Sakta har hennes historia vuxit fram, som visat sig innehålla en stor familjehemlighet! Med hjälp av Augustas konstnärliga fotografier ger Lena Richert liv åt ett mycket starkt kvinnoporträtt.

Lena Richert, 2012, *Fotografiets hemligheter*, GML-förlag, ISBN 978-91-87247-13-2, går att beställa genom GML-förlag och Adlibris.

Relevans för fotograf- och läraryrket:

”Arbetet ger hög relevans för läraryrket och är ett angeläget bidrag till utbildningsvetenskaplig forskning där bildvetenskapliga verktyg synliggörs för studier av visuellt arkivmaterial vilket stärker bildämnetns bredd och dess betydelse för övergripande kulturstudier.”

Anette Göthlund och Ulla Lind, Konstfack

Samtliga äldre nummer av HumaNetten hittar du på vår webb!

- Hösten 2012 intresserar sig för det aldrig sinande intresset för Hitler, modernitet och genus hos Wägner och Nordström, undervisning i franska samt åldrandet och språket.
- Våren 2012 är en festskrift till litteraturvetaren Ulf Carlsson, och innehåller texter om såväl verkliga författarskap som gojor och musicerande vildsvin.
- Hösten 2011 ser tillbaka på efterkrigsdeckaren, studerar våldets filmiska ansikten, fortsätter i spåren efter Van Galen samt betraktar en småländsk kulturrevolution.
- Höst 2010-Vår 2011 funderar över bibliotekets idé och Ryszard Kapuściński oefterhärmliga sätt att skriva reportage.
- Vårnumret 2010 handlar bland annat om deckaren som spegling av verkligheten, individuella studieplaner och holländaren Van Galens memorandum.
- Höstnumret 2009 behandlar bl a språkbehandlingen hos våra polisstudenter, Nina Södergrens poesi och berättelserna om den danska ockupationstiden.
- Vårnumret 2009 minns särskilt en av ”de fyra stora” svenska deckarförfattarna, H. K. Rönblom, samt tar upp ”Kampen om historien”.
- Höstnumret 2008 ställer frågan om samerna tillhör den svenska historien samt försöker höra den Andres röst bakom kolonialismens slöjor.
- Vårnumret 2008 behandlar såväl dagens miljöaktivism som (förra) sekelskiftets intellektuella ideal och en ny läsning av Beckett's Tystnaden.
- Vår och Höst 2007 är ett dubbelnummer som spänner mellan Carl von Linné och Vic Suneson, mellan intermedialitet och historiemedvetande
- Höstnumret 2006 handlar bl.a. om vägarna till det akademiska språket och om slavarna på Timor.
- Vårnumret 2006 tar upp den diskursiva konstruktionen av ”folkbiblioteket”, kvinnors deltidsarbete, Maria Langs författarskap samt funderar över muntlig historiskrivning.
- Höstnumret 2005 gör nedslag i vietnamesisk historia, i indisk och sydafrikansk litteratur samt ger en posthum hyllning till Jacques Derrida.
- Vårnumret 2005 handlar bl.a. intertextualitet i poplyriken, Stieg Trenter och ett förändrat yrke.
- Höstnumret 2004 tar en titt på tidningarnas familjesidor, den kanske gamla texten Ynglingatal och den nya användningen av verbet äga.
- Vårnumret 2004 för oss på spännande litterära vägar.
- Höstnumret 2003 rör sig fritt över horisonten, från Färöarna till Lund, från tingsrätter till tautologier.
- Vårnumret 2003 är ett blandat nummer där vi bl.a. bevistar en internationell konferens om sexualitet som klassfråga och möter idrottshjälten Gunder Hägg.
- Höstnumret 2002 behandlar etniska relationer.
- Vårnumret 2002 ägnas helt och hållet åt temat genus.
- Höstnumret 2001 domineras av texter från årets Humanistdagar och från ett seminarium om historieämnets legitimitet.
- Vårnumret 2001 försöker svara på frågan: ”Where did all the flowers go?”
- Höstnumret 2000 gör oss bekanta med en filosof, en överrabbin och en sagoberätterska.
- Vårnumret 2000 diskuterar frågor kring historiens slut, litteraturvetenskapens mening, översättningar och den moderna irländska romanen.
- Höstnumret 1999 speglar årets Humanistdagar vid Växjö universitet.
- Vårnumret 1999 rör sig såsom på vingar samt rapporterar från konferenser i både Paris och Växjö.
- Höstnumret 1998 Här går det utför! Såväl med svenskan i Amerika och den tyska litteraturen i Sverige som med Vilhelm Mobergs sedebetyg.
- Vårnumret 1998 bjuder på en ’lycklig humanistisk röra’ av europeiska författare, svenska lingon i fransk tappning samt en del stavfel(!).
- Höstnumret 1997 speglar årets Humanistdagar som hade temat Möten Mellan Människor.